

Werkloosheid

Iedereen kan op zijn klompen aanvoelen dat op den duur de werkgelegenheid zal afnemen als de lonen lange tijd meer stijgen dan de arbeidsproductiviteit. Toch zijn er altijd nog mensen te vinden die dit betwisten. We hebben dat o.a. gezien toen twee medewerkers van het Centraal Planbureau, Drs. Den Hartog en Drs. Tjan, vorig jaar op wetenschappelijke wijze beredeneerden dat de werkloosheid voor een groot deel door te hoge arbeidskosten wordt veroorzaakt 1). Diezelfde medewerkers hebben te zamen met Prof. Van de Klundert uit Tilburg onlangs een preadvies geschreven waarover de Vereniging voor de Staathuishoudkunde 13 december a.s. vergadert 2). (Voor deze vereniging werden ook nog preadviezen geschreven door Drs. A. L. den Broeder, Drs. W. M. van den Goorbergh en Prof. Dr. A. L. Mok).

Het preadvies van Den Hartog, Tjan en Van de Klundert borduurt voort op het stuk van de eerste twee auteurs dat vorig jaar en ook nog dit jaar zo'n opzien baarde. Het is een ingewikkeld verhaal met veel formules. Ik kan me dan ook voorstellen dat vele, vnl. verbale, leden van de Vereniging voor de Staathuishoudkunde zich afvragen of dat ingewikkelde wiskundige gedoe nu echt moet. Toch hoort het preadvies niet thuis in de steeds langer wordende rij van economisch-wiskundige spelertijen, waarvan het nut moeilijk bepaalbaar is. Ik raad de verbale economen daarom aan eventueel de formules over te slaan en in ieder geval de beleidsconclusies te lezen. Die conclusies zijn namelijk belangrijk en kunnen betekenis hebben voor het te voeren overheidsbeleid.

Het vorig jaar verschenen werkstuk van Den Hartog en Tjan concentreerde zich op de verklaring van het verschijnen van de afnemende arbeidsintensiteit met behulp van een eenvoudig (jaargangen)model waarmee in feite alleen de technische produktieverhoudingen bij gegeven investeringen, lonen en prijzen werden verklaard. In het preadvies is dat model ingepast in een macro-economisch model dat het *totale* gebeuren in onze economie op middellange termijn beschrijft. Dat model beschrijft aldus in hun onderlinge samenhang de werkgelegenheid, de loon- en prijsvorming, de binnenlandse bestedingen, de in- en uitvoer enz. Uiteraard is ook dit model een stilering van de werkelijkheid vanwege de noodzakelijke veronderstellingen. Niettemin geeft het interessante informatie voor het te voeren sociaal-economische beleid.

Ik zal mij verder tot de conclusies van de preadviseurs beperken. Er worden zes beleidsvarianten gegeven waarin wordt nagegaan wat de invloed is van meer materiële overheidsbestedingen, loonmatiging, meer bedrijfsinvesteringen, devaluatie van de gulden, verlaging van indirecte belasting en verdeling (de auteurs spreken van spreiding) van werkgelegenheid op bijv. werkgelegenheid, prijsniveau, economische groei en externe positie.

Loonmatiging heeft volgens de auteurs het meest positieve effect op de economie. Een dergelijke matiging realiseert haar positieve invloed via de ondernemingen. Deze krijgen met lagere kosten per eenheid produkt te maken, waardoor geleidelijk aan de werkgelegenheid, de produktie en het uitvoer-

saldo toenemen, terwijl bovendien het prijspeil daalt. Uit de analyse blijkt ook duidelijk dat meer bedrijfsinvesteringen en een verlaging van indirecte belastingen een positiever invloed op de sociaal-economische doeleinden hebben dan meer overheidsbestedingen, hoewel ook die niet ongunstig zijn. Een devaluatie werkt daarentegen nadelig. Met een betere verdeling van de werkgelegenheid hebben de auteurs enige moeite. Zij prefereren deze maatregel boven meer overheidsbestedingen, ondanks de nadelige invloed ervan op het prijsniveau en op de externe positie.

Bij de verdeling van de werkgelegenheid wil ik even stilstaan omdat ze de laatste tijd steeds meer wordt gepropageerd. Het model van de auteurs is ongeschikt om de gevolgen ervan goed na te gaan. Het bestaande economische kader, dat in dat model wordt geschetst, is daarvoor namelijk ontoereikend. Er zijn ingrijpende institutionele aanpassingen nodig voor een verdeling van de potentiële werkgelegenheid over een groter aantal personen met behoud van produktie en produktiepotentieel, aldus de auteurs. Zij denken dan aan ploegendienst, eventueel gekoppeld aan werktijdverkortingen en vervroegde pensionering.

Door deze maatregelen worden er in eerste instantie meer werknemers aan dezelfde produktiecapaciteit gezet. Hierdoor daalt in de analyse van de auteurs de kapitaalcoëfficiënt of stijgt de kapitaalproductiviteit, terwijl het produktiepotentieel toeneemt. M.a.w., het produktie-apparaat wordt beter benut waardoor voor de ondernemers in eerste instantie de kapitaalkosten per eenheid produkt dalen. Toch verwachten de auteurs op den duur een geringere produktie en consumptie, terwijl de prijzen zullen worden aangewakkerd, vanwege een te klein arbeidsaanbod.

Het is interessant dat de auteurs enige aandacht aan deze beleidsvariant schenken; overigens beschouwen ze haar louter als illustratie van de werking van hun model. De hier gesignaleerde tekortkomingen van het model hadden kunnen worden omzeild indien de auteurs kennis hadden genomen van een in 1973 verschenen NEI-onderzoek, waarin oplossingen worden gegeven voor de problemen die samenhangen met een opvoering van de benutting van het produktie-apparaat 3). Vorig jaar heb ik naar aanleiding van dit onderzoek voorzichtig de mogelijkheid genoemd om door middel van zo'n betere benutting de huidige economische problemen te bestrijden 4).

Volgende week zal ik meer aandacht besteden aan de preadviezen van de Vereniging voor de Staathuishoudkunde.

L. Hoffman

1) H. den Hartog en H. S. Tjan, *Investeringen, lonen, prijzen en arbeidsplaatsen*, CPB Occasional Paper, nr. 2, Den Haag, 1974.

2) H. den Hartog, Th. C. M. J. van de Klundert en H. S. Tjan, De structurele ontwikkeling van de werkgelegenheid in macro-economisch perspectief, in *Werkloosheid*, M. Nijhoff, Den Haag, 1975.

3) L. Hoffman en R. Iwema, *Macro-economische consequenties van ploegenarbeid*, Stenfert Kroese, Leiden, 1974.

4) L. Hoffman, Ploegenarbeid, *ESB*, 30 oktober 1974, blz. 953.

Inhoud

<i>Drs. L. Hoffman:</i>	
Werkloosheid	1165
Column	
Beleidsalternatieven: nu en 50 jaar geleden, <i>door Drs. W. Siddré</i> . . .	1167
<i>Prof. Dr. C. J. van der Weijden:</i>	
Naar een andere economische orde?	1168
Mededelingen	1175
<i>Dr. J. H. C. Lisman:</i>	
De Wet van Zipf	1176
<i>Prof. Dr. P. J. L. M. Peters:</i>	
Verlaging van de premielasten als instrument voor de economische politiek	1178
Europa-bladwijzer	
Het EFRO en het regionale beleid van de EG, <i>door Europa Instituut Leiden</i>	1180
Ingezonden	
Schatkistpapier en indirecte kredietbeheersing, <i>door Drs. H. H. Coljé</i> , met naschrift van <i>Drs. B. J. Kruimel</i>	1183
Au courant	
Impasse, <i>door A. F. van Zweeden</i>	1186
Boekennieuws	
John Hicks: Capital and time, a neo-austrian theory, <i>door Prof. Drs. C. J. van Eijk</i>	1187
Dr. A. D. Voûte en J. F. de Vries Broekman (red.): Natuurbeheer in Nederland, <i>door Drs. A. de Wit</i>	1189
Dr. H. M. de Lange: Werkelijkheid en hoop. Nieuwe dimensies van een verantwoordelijke wereldmaatschappij, <i>door Dr. R. L. Haan</i>	1190

Abonnementsprijs ESB

De steeds stijgende kosten maken het noodzakelijk de abonnementsprijs van ESB met ingang van 1 januari 1976 te stellen op f. 119,60 (f. 115 + 4% BTW) en voor studenten op f. 78 (f. 75 + 4% BTW).

Wij verzoeken u het abonnementsgeld voor 1976 uitsluitend te voldoen door middel van de acceptgirokaart, die wij u in januari a.s. zullen toezenden.

Directie NEI

Redactie

Commissie van redactie: H. C. Bos, R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers, P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck, A. de Wit.
Redacteur-secretaris: L. Hoffman.
Redactie-medewerkster: Mej. J. Koenen.

Adres: Burgemeester Oudlaan 50, Rotterdam-3016; kopij voor de redactie: postbus 4224.
Tel. (010) 14 55 11, toestel 3701.
Bij adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje meesturen.

Kopij voor de redactie: in tweevoud, getypt, dubbele regelafstand, brede marge.

Abonnementsprijs: f. 109,20 per kalenderjaar (incl. 4% BTW); studenten f. 67,60 (incl. 4% BTW), franco per post voor Nederland, België, Luxemburg, overzeese rijkdelen (zeepost).

Betaling: Abonnementen en contributies (na ontvangst van stortings/giro-acceptkaart) op girorekening no. 122945 t.n.v. Economisch Statistische Berichten te Rotterdam.

Losse nummers: Prijs van dit nummer f. 3,- (incl. 4% BTW en portokosten). Bestellingen van losse nummers uitsluitend door overmaking van de hierboven vermelde prijs op girorekening no. 8408 t.n.v. Stichting het Nederlands Economisch Instituut te Rotterdam met vermelding van datum en nummer van het gewenste exemplaar. Abonnementen kunnen ingaan op elke gewenste datum, maar slechts worden beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.

Advertenties: B.V. Koninklijke Drukkerijen Roelants - Schiedam
Lange Haven 141, Schiedam.
tel. (010) 260 260, toestel 908.

Stichting
Het Nederlands Economisch Instituut

Adres: Burgemeester Oudlaan 50, Rotterdam-3016; tel. (010) 14 55 11.

Onderzoekafdelingen:

Arbeidsmarktonderzoek
Balanced International Growth
Bedrijfs-Economisch Onderzoek
Economisch-Technisch Onderzoek
Vestigingspatronen
Macro-Economisch Onderzoek
Projectstudies Ontwikkelingslanden
Regionaal Onderzoek
Statistisch-Mathematisch Onderzoek
Transport-Economisch Onderzoek

Beleidsalternatieven: nu en 50 jaar later

Onze economie marcheert anno 1975 niet naar wens. De feitelijke ontwikkeling van belangrijke kernvariabelen wijkt te veel af van de doelstellingen. Er is een te groot verschil tussen het feitelijke aantal werklozen en het aantal werklozen dat correspondeert met een situatie van volledige werkgelegenheid. Kun je van een crisis spreken? Ja. Is dat een wetenschappelijk antwoord? Neen. Het vak economie geeft geen criteria om een crisis te onderscheiden van een ernstige situatie of van een „rolling readjustment”. Politici, journalisten en economen moeten daarom epitheta ornantia gebruiken om hun subjectief oordeel te geven over de verschillen tussen doelstellingen en realisaties. Daarnaast is er bovendien nog sprake van subjectieve waarderingen van beleidsalternatieven. Dat was het geval in 1925 en dat is ook nu nog het geval.

De Vereniging voor de Staathuishoudkunde heeft dit jaar enkele preadviezen laten uitbrengen over de aard, omvang, en structurele oorzaken van de huidige werkloosheid. Ook worden beleidsalternatieven besproken. Den Hartog, Van de Klundert en Tjan zijn geporteerd voor óf loonmatiging óf meer bedrijfsinvesteringen óf verlaging van indirecte belastingen. Hun standpunt is „gebaseerd op een subjectieve indruk”.

Precies 50 jaar geleden werden er voor dezelfde vereniging drie preadviezen over hetzelfde probleem uitgebracht 1). De vraag, die de preadviseurs 50 jaar geleden moesten beantwoorden, luidde: „Is, voor het herstel van de voortbrenging en beperking van de werkloosheid, verdere verlaging van de arbeidslonen noodzakelijk”? Dr. Ir. Goudriaan vond dat deze vraag ruim geïnterpreteerd diende te worden. De vraag naar de wenselijkheid van loonsverlagingen is, volgens hem, identiek met de vraag naar de toereikendheid van de kapitaalvorming. Ik citeer Goudriaan: „Is beperking van het verbruik, van het consumptiefonds noodzakelijk, teneinde meer koopkracht beschikbaar te krijgen voor het accumulatiefonds, voor de kapitaalvorming, welke gestegen kapitaalvorming dan op haar beurt in de toekomst aan een groot aantal arbeiders werk zal verschaffen en een grootere hoeveelheid verbruiksgoederen beschikbaar zal stellen”?

Goudriaan beantwoordde de door hem zelf gestelde vraag eerst nadat hij zich een zoveel mogelijk kwantitatief bepaald beeld had gevormd over de ontwikkeling van het accumulatiefonds. Daarvoor was inderdaad het meten van de veestapel, van in cultuurgebrachte grond,

van het aantal vierkante meters verwarmde oppervlakte van stoomketels, van het aantal spullen en getouwen nodig. Daarna moest Goudriaan zich een kwantitatief beeld vormen van het verbruik. Op grond van deze berekeningen concludeerde hij: „Van een acute noodzakelijkheid om de lonen (.....) te verlagen kan men waarschijnlijk niet spreken, van de wenselijkheid eener geleidelijke verlaging waarschijnlijk wel”.

Scherpe reacties op deze formulering bleven niet uit. Ik citeer enkele discussanten uit het „Verslag van de Algemeene Vergadering”. R. Kuiper wees op de eenzijdigheid van de probleemstelling: „Het gaat hier om minder verbruik van de arbeiders. Maar waarom moet nu weer juist in de eerste plaats aan hen gedacht worden als sluitpost van het in gebreke blijvende kapitalisme? Wanneer er nu werkloosheid is, voornamelijk als gevolg van de kapitalistische crisis, moeten zij zich dan onthouden om latere grotere algemeene welvaart te kunnen bereiken”.

Goudriaan noemt de vraag naar loonsverlaging identiek met de vraag naar de toereikendheid van de kapitaalvorming. Dit is, volgens Kuiper een oud-liberaal vooroordeel: een these die juist was in de kapitaalarme periode van het opkomende grootkapitalisme. In 1925 is deze vraag geen objectieve wetenschap meer, het is „kapitalistische economie, waarin bij werkloosheid alleen van de arbeiders gevorderd wordt den buikriem toe te halen voor de kapitaalvorming van anderen”!

Ook Professor W. C. Mees wees op de eenzijdigheid van Goudriaans probleemstelling. Ik citeer hem: „Zou aangetoond kunnen worden dat niet de klasse der arbeiders, maar die der ondernemers te veel verbruikt of dat de overheid haar verbruik te sterk heeft uitgebreid er ware geen grond hiervoor de arbeiders aansprakelijk te stellen en den eisch van loonsverlaging te doen gelden”.

Mej. Dr. Van Dorp karakteriseerde Goudriaans preadvies als slechte theorie. Zij zelf pleitte voor een loonsver-

laging, op grond van de redenering dat, wanneer de prijs van arbeid lager zou worden, de vraag naar arbeid vanzelf weer zou ontmoeten en de werkloosheid vanzelf zou verdwijnen. Niet voor niets werd Mej. Van Dorp op de vergadering een epigoon van Smith en Cobden genoemd. De argumenten, die Goudriaan moet gebruiken om een loonsverlaging aan arbeiders te verkopen, zouden volgens Mej. Van Dorp evenwel arbeiders niet aanspreken. Zij laat Goudriaan in de rol van een fabrikant, die bezuinigingen moet aankondigen, zeggen: „..... het aantal runderen in Amerika en het aantal schapen in Engeland is weliswaar op peil gebleven, maar het aantal varkens in Frankrijk en de hoenders in Nederland zijn in verhouding tot de bevolkingstoename niet vermeerderd. Dus begrijpt gij wel, dat ik Uw loon moet verminderen”. De mannen, die Goudriaan op deze wijze zou moeten toespreken, zouden, aldus Mej. Van Dorp, deze fabrikant niet begrijpen. Vandaar haar kwalificatie slechte theorie.

Met Dr. Van Dorp veegde Goudriaan tijdens de discussie de vloer aan. Haar kritiek noemde Goudriaan „amusement verhaaltjes”. Goudriaan fulmineert tegen theoretici (zoals de z.i. charmante Mej. Van Dorp) die abstracte theorieën zonder feiten verkondigen en zeggen: „De kapitaalvorming is in de war; er moet onvermiddelijk loonsverlaging komen”. Goudriaan stelt daar tegenover dat eerst een statistische analyse van de kapitaalbestanddelen noodzakelijk is; pas als je aangetoond hebt dat de kapitaalvorming achterblijft bij de bevolkingsgroei, kun je spreken over de wenselijkheid van een daling van het verbruik.

Met zijn andere opponent, Kuiper, had Goudriaan het moeilijker. Deze opponent had hem immers de vraag gesteld of met het meten van het accumulatie- en consumptiefonds een volmaakt objectieve conclusie getrokken kan worden.

Vijftig jaar later zijn de problemen niet veel anders: voor een methodische evaluatie van de beleidsalternatieven zou een sociale welvaartsfunctie gekwantificeerd moeten worden. Den Hartog, Van de Klundert en Tjan durven deze speculatieve exercitie niet aan.

Is objectiviteit, anno 1975, te bereiken? Ik citeer met grote instemming Goudriaans antwoord aan Kuiper. Het betreft een droom van Lessing: „Lessing ziet zich geplaatst vóór Onzen Lieven Heer, die de waarheid in de eene hand heeft en het streven naar waarheid in de andere hand. Lessing had de keuze: hem werd gevraagd: wat begeert gij? En Lessing zeide: Heer, geeft mij 't streven naar de waarheid, maar geef mij niet de waarheid want deze is voor U alleen”.

W. Sidré

1) Er wordt dit jaar met één traditie gebroken: men vergadert in Amsterdam.

Naar een andere economische orde?

PROF. DR. C. J. VAN DER WEIJDEN

Het volgende artikel is de tekst van de rede die op 7 november jl. door Prof. Van der Weijden tijdens de plechtigheid in verband met de 62e dies natalis van de Erasmus Universiteit Rotterdam werd uitgesproken. Prof. Van der Weijden behandelt daarin de vraag of er een andere economische orde moet komen om de huidige economische problemen op te lossen. Zijn antwoord luidt dat de noodzaak daartoe niet is aangetoond. Hij gaat daarbij in op de vraag wat de kenmerken zijn van de z.g. kapitalistische orde (aan wie wordt verantwoording afgelegd?) en of er reeds sprake is van een overgang naar een socialistische economische orde.*

In februari 1976 zal het veertig jaar geleden zijn dat de *General theory of interest, employment and money* van John Maynard Keynes verscheen. De Royal Economic Society van Groot-Brittannië die reeds geruime tijd bezig is met de publikatie van de verzamelde werken van Keynes, merkt bij de delen die betrekking hebben op de *General theory* op dat het het meest provocerende boek is, geschreven door een economist van zijn generatie 1). Provocerend is een juiste typering voor een werk dat opent met de mededeling dat de schrijver zich richt tegen een economische theorie die het denken dan reeds honderd jaar beheerst en waarvan hij stelt dat het misleidend is haar te doceren en rampzalig haar toe te passen 2). Keynes bracht een theorie die tot andere conclusies leidt dan de theorie die toen algemeen werd aanvaard. Daarom wordt gesproken over de Keynesiaanse revolutie 3).

Het boek is geschreven in een periode, die wordt gekenmerkt door wat de schrijver heeft genoemd: de „greatest economic catastrophe . . . of the modern world” 4). Volgens een van de schrijvers over Keynes heeft juist de indruk van deze depressie tot gevolg gehad dat de algemene diagnose van Keynes en zijn klemtoon op de hantering van de overheidsontvangsten en de overheidsuitgaven als therapeutische middelen tot de verbeeldingskracht sprak van de generatie die de depressie had ervaren. Daarnaast, aldus wordt gesteld, is sprake van een dramatische invloed op de macro-benadering in de economie 5). De *General theory* scheen een receptuur te bevatten waarmee een herhaling van een dergelijke economische inzinking zou kunnen worden voorkomen. Jarenlang is na de tweede wereldoorlog door economen van allerlei kleur op zelfverzekerde toon gesteld dat wij voldoende instrumenten hadden om dit te bereiken. Thans is deze zelfverzekerdheid wel verdwenen. Weer is sprake van een depressie, de ernstigste van de tot nu toe na de tweede wereldoorlog verstreken periode.

Functionering van de economie

Het ervaren van deze depressie, de zorg over het milieu en de aandacht voor de z.g. eindige voorraad grondstoffen leiden tot vragen over het functioneren van onze economie. Het is bekend dat ons economisch stelsel niet bij iedereen geliefd is. In de huidige omstandigheden lijkt de aandacht

voor de critici groter. Ook in ons land is aandacht besteed aan het congres dat de Franse socialistische partij dit jaar heeft gewijd aan wat „la crise mondiale du capitalisme” werd genoemd 6). Een daar optredend Russisch economist stelde dat het kapitalistische systeem zijn grenzen heeft bereikt en dat het diende te worden vervangen. Hij achtte het niet langer opportuun te wachten met deze vervanging tot de bedorven vrucht vanzelf van de boom zou vallen 7).

De voorzitter van het NVV heeft onlangs verklaard dat hij met zorg constateert dat het beleid van de regering voor 1976 slechts is gericht op een vermindering van de stijging van de werkloosheid. Hij stelde in dit verband de vraag of binnen de huidige economische orde het vraagstuk van de werkloosheid wel oplosbaar is en suggereerde dat de greep van de overheid op het economisch leven groter zou moeten worden 8).

* De auteur dankt Prof. Drs. J. R. Zuidema en Drs. F. A. J. van den Bosch voor hun bereidheid met hem mee te denken over deze materie. De geschreven tekst wijkt op enkele plaatsen af van de uitgesproken tekst.

1) *The collective writings of John Maynard Keynes*, deel XIII en deel XIV, 1973.

2) J. M. Keynes, *The general theory of employment, interest and money*, ed. 1951, blz. 3.

3) L. R. Klein, *The keynesian revolution*, 1968, blz. IX.

4) *Collective writings*, deel XIII, blz. 343.

5) K. K. Kurihara, *Introduction to keynesian dynamics*, 1957, blz. 16.

6) *Les cahiers du Club du Nouvel Observateur*, No. 6, 1975.

7) *Les cahiers*, blz. 14.

8) NOS-journaal van 23 september 1975, 20.00 uur. „De schrik slaat mij om het hart als ik in de miljoenennota lees, dat de regering een geringere stijging van de werkloosheid nastreeft . . . Als dit het vooruitzicht is op de nieuwe gegevens op de economische toestand, dan pas wordt goed duidelijk dat de traditionele instrumenten van het sociaal-economisch beleid ontoereikend zijn om het werkloosheidsprobleem op te lossen en dat ernstig moet worden getwijfeld aan de vraag of deze maatschappelijke orde op dit maatschappelijk stelsel ons uit het dal zal halen op een wijze zoals de werknemers dat willen. De rol van de overheid komt onvoldoende uit de verf. Dat wij een grotere invloed van de overheid op het economisch proces voorstaan is niet een kwestie van hobbystisch berijden van stokpaardjes. Dat die grotere invloed er moet komen, vloeit voort uit de taak die aan de overheid is opgedragen om werkzaam te zijn ten behoeve van het algemeen belang”. Overgenomen van de bandopname, die ter beschikking werd gesteld door de Rijksvoorlichtingsdienst.

In een vorig jaar te Nijmegen gehouden en nogal bekend geworden toespraak heeft de minister-president gesteld dat het socialisme, zoals hij dat daar omschreef, op gespannen voet staat met de vrije ondernemingsgewijze produktie 9).

Het NKV heeft onder de titel *Een visie ter visie* een ontwerp voor een visieprogramma gepubliceerd, waarin men o.a. probeert kenbaar te maken welk zicht men heeft op de maatschappij en de wereld en op de positie van de mens daarin 10).

Hiermee is slechts op enkele uitingen binnen het Nederlandse kader gewezen. Op uitspraken over de z.g. internationale economische orde zal ik thans niet ingaan, hoewel een samenhang met onze economische orde niet kan worden ontkend. Vanuit allerlei groeperingen (politici, werknemers, werkgevers, kerkelijke leiders en wetenschapsbeoefenaars uit allerlei disciplines) is de laatste jaren de vraag over het functioneren van onze economische orde zo vaak gesteld, dat het onzinnig zou zijn aan deze vraag schouderophalend voorbij te gaan. Er is kennelijk sprake van onvrede met de resultaten van economische processen. Deze onvrede leidt tot een verwijt aan de economische orde, die in een aantal gevallen zeer algemeen wordt aangeduid als de (!) kapitalistische orde.

Verbeteringen

Verbeteringen worden voornamelijk langs twee wegen gezocht: enerzijds via meer overheidsingrijpen en anderzijds via een radicaler optreden, nl. via een verandering van de economische orde 11).

Bij de roep om *meer* overheidsinvloed wordt gesteld, dat dit voortvloeit uit de taak die aan de overheid is opgedragen om werkzaam te zijn in het kader van het algemeen belang 12). Deze algemene formulering is weinig bevredigend. Het lijkt mij niet juist in allerlei situaties onder dit motto naar de overheid te verwijzen als een soort opperwezen. Immers, intussen worden allerlei middelen gebruikt om diezelfde overheid erop te wijzen dat in de te formuleren uitspraak over wat in het algemeen belang zou zijn wel degelijk het met kracht naar voren gebrachte groepsbelang herkenbaar moet zijn. De overheid kan geen onafhankelijke en/of onpartijdige scheidsrechter zijn.

Een tweede probleem is, dat de uitspraak „de greep van de overheid op het economisch leven” moet toenemen, weinig duidelijk is. Indien wordt bedoeld op de directe en indirecte invloed via bestedingen, moet worden bedacht, dat het beslag van de collectieve sector — d.w.z. de uitgaven van het rijk, de overige publiekrechtelijke lichamen en die in het kader van de sociale verzekering — in procenten van het netto nationaal inkomen tegen marktprijzen is gestegen van 36% in 1960 tot 54% in 1974. Het totale bedrag van deze uitgaven moet worden gefinancierd door middel van belastingheffing, premieheffing en operaties op de geld- en kapitaalmarkt. De omvang van de benodigde ontvangsten, de wijze van financiering, de omvang en de richting van de uitgaven beïnvloeden o.a. de produktie- en consumptiebeslissingen van de particuliere sector.

Het is ook mogelijk dat niet wordt bedoeld op deze (directe en indirecte) beïnvloeding via de bestedingen, maar op een controleren van of ingrijpen in bepaalde beslissingen in de particuliere sector. Dat gaat dan veel meer in de richting van de tweede benadering: een verandering van de orde.

Wellicht spreken de gebruikte termen: kapitalisme, socialisme en economische orde aan. De zorgvuldigheid gebiedt echter stil te staan bij de vraag hoe — gegeven een bepaalde probleemstelling — een economische orde het best kan worden getypeerd.

Men kan zich afvragen of wellicht bepaalde doelstellingen van de samenleving de economische orde karakteriseren? Dit wordt naar mijn mening terecht ontkend. Een voorbeeld ter toelichting. Is de volgende opsomming: systematische groei van de economie, volledige werkgelegenheid

en een stijging van de levensstandaard op basis van verricht werk typerend voor een socialistische maatschappij? De socialistische schrijver die deze opsomming geeft, vindt zelf van niet. Hij betoogt namelijk dat het op basis van deze — wat hij noemt — sociale normen niet mogelijk is een eenduidig onderscheid te maken tussen een kapitalistische en socialistische economische politiek. Het fundamentele verschil is volgens hem gelegen in sociale instituties. In het kapitalisme zullen „private capitalist ownership and the interests of the ruling classes and forces” de wijze beïnvloeden waarop de „sociale normen” worden gerealiseerd 13). Er is volgens deze schrijver sprake van een negatieve beïnvloeding.

Het gaat kennelijk om de instituties. De orde is middelmatig. Men zoekt in deze visie de orde, het geheel van instituties, die het beste de realisatie van de doelstellingen garandeert. Deze benadering roept echter enige vragen op. In de eerste plaats: is het verband tussen de „orde” en de realisatie van de doelstellingen zodanig onderzocht, dat hierover wetenschappelijke uitspraken mogelijk zijn? Het antwoord moet volgens mij ontkennend zijn. In de tweede plaats: wordt over de „orde” geen waardering uitgesproken? Indien dit wel zo is, is de orde geen neutraal middel of instrument om bepaalde doeleinden te realiseren, maar eveneens een doel? De vraag wordt: welke „orde” wil men aanvaarden om bepaalde doeleinden te realiseren?

In dit verband zij gewezen op de door Zuidema gestelde vraag over de bruikbaarheid van het begrip economische orde en over de verhouding van dit begrip tot begrippen als rechtsorde, politieke orde en sociale orde 14). De economische orde is slechts een aspect van wat ik dan maar maatschappelijke orde noem. Dat neemt niet weg dat de economist een eigen vraagstelling heeft. Hij zal uitgaan van een aantal vragen, waarvan hij stelt dat zij in elke samenleving moeten worden opgelost.

1. Hoe zal de produktie van goederen en diensten en daarmee de verdeling van de produktiemiddelen over de verschillende aanwendingsmogelijkheden worden georganiseerd?
2. Hoe zal de verdeling van het geproduceerde pakket aan goederen en diensten worden georganiseerd?
3. In welke mate en op welke wijze zal worden overgedragen aan degenen die niet deelnemen aan het voortbrengingsproces en aan degenen die hoewel meewerkend niet in voldoende mate delen in de resultaten van de voortbrenging?

Hoe worden deze problemen opgelost in een systeem dat als kapitalistisch wordt aangeduid? In de literatuur wordt als kenmerkend voor het kapitalisme genoemd de afwezigheid van een centraal plan. De coördinatie van de talloze beslissingen van de private huishoudingen dient door middel van het prijsmechanisme te geschieden. Essentieel zijn een aantal vrijheden, te weten: vrijheid van consumptie, vrijheid van beroepskeus, vrijheid om te sparen, vrijheid om te investeren en de aanwezigheid van privaat eigendom 15). Dit houdt in dat op de arbeidsmarkt de ondernemers als

9) Toespraak gehouden te Nijmegen op dinsdag 1 oktober 1974 tijdens de ledenvergadering van het Nederlands Christelijk Werkgeversverbond. „Dat socialisme, dames en heren, staat ongetwijfeld op gespannen voet met de vrije ondernemingsgewijze produktie, al wenst het die produktiewijze bepaald niet in te ruilen voor een staatsocialistisch centralisme”.

10) *Een visie ter visie: ontwerp voor een visieprogramma van het Nederlands Katholiek Vakverbond*, 23 juni 1975.

11) *Een visie ter visie*, blz. 11.

12) Zie voetnoot 8.

13) Béla Csikós-Nagy, *Socialist economic policy*, 1973, blz. 26 en 27.

14) J. R. Zuidema, Enige gedachten over de economische orde; het beginsel van de ingebouwde teleurstelling, in *Economie dezer dagen*, 1973, blz. 319.

15) G. N. Halm, *Economic systems*, 1959, blz. 45 e.v.

vragers optreden en de consumptiehuishoudingen als aanbieders. Dit aspect is door Sweezy sterk naar voren gehaald: de „differentia specifica” van het kapitalisme is dat in dit stelsel sprake is van koop en verkoop van arbeidsprestaties 16).

Tegenover dit kapitalisme worden door Halm gesteld het autoritaire socialisme en het liberale socialisme. In beide vormen van socialisme zal sprake zijn van in een centraal plan geformuleerde doelstellingen. Vrijheid van consumptie en vrijheid van beroepskeuze blijven in het liberaal socialisme gehandhaafd, een stelsel waarin sprake is van een zodanige socialisatie van de andere produktiemiddelen dan de arbeid dat een niet omvangrijke band van private ondernemingen mogelijk blijft 17).

Is onze orde kapitalistisch?

Is het met behulp van de genoemde criteria mogelijk onze economische orde als kapitalistisch te typeren? Er is geen centraal plan waarin de voor een bepaalde periode na te streven doelstellingen worden geformuleerd. De produktie vindt voor het grootste deel plaats binnen private ondernemingen. De leiding van deze ondernemingen heeft beschikkingsmacht over de produktiemiddelen, d.w.z. zij bepaalt de aanwendingsrichting. Zij neemt ook de investeringsbeslissingen. Het grootste deel van de werkgelegenheid is gebonden aan de particuliere sector. Opgemerkt moet echter worden dat aan de genoemde beschikkingsmacht in de loop van de tijd wel enige grenzen zijn gesteld. Zij hebben betrekking niet alleen op de produktiefactor arbeid, maar bijvoorbeeld ook in toenemende mate op de vestigingsplaats van de producerende eenheid en op de gevolgde produktiemethode, via milieuwetten, de zojuist van kracht geworden selectieve investeringsregeling en de regelingen in het kader van de ruimtelijke ordening. Daarnaast zij gewezen op richtlijnen die in het kader van de EG worden gegeven.

Deze regels beperken de vrijheid die Halm essentieel noemt voor het kapitalisme. Op basis van zijn criteria lijkt geen antwoord dan wel slechts een weinig bevredigend antwoord mogelijk op de vraag of ons stelsel kapitalistisch is.

Aan de andere kant kan worden vastgesteld dat vanuit de benadering van een „socialistische economie” voor velen ook van onduidelijkheid sprake is. In de planeconomie blijkt de rol van de markt ook voor uitbreiding vatbaar te zijn. Plan en markt zouden in een socialistisch stelsel geen elkaar uitsluitende alternatieven zijn 18). Hoezeer echter aan beide zijden ook sprake is van ontwikkelingen, die de vraag hebben opgeroepen of sprake is van een convergentie van beide stelsels, toch is moeilijk te ontkennen dat er fundamentele verschillen zijn. Kan van een fundamenteel verschil worden gesproken, indien wordt gekeken naar de verantwoording die de leiding van de onderneming aflegt over het functioneren van de onderneming? Is in ons stelsel niet sprake van een indirecte verantwoording aan de gemeenschap, nl. via het resultaat dat wordt behaald (winst of verlies) en van een directe verantwoording (althans in bepaalde omstandigheden) aan de kapitaal- en kredietverschaffers en van vrijwel geen verantwoording aan de werknemers? Slechts in enkele gevallen wordt men door de overheid ter verantwoording geroepen, zoals bijv. in het kader van de Wet Economische Mededinging. Zou een economische orde socialistisch kunnen worden genoemd, zodra een directe verantwoordingsplicht aan de gemeenschap bestaat, nog in het midden latende of dat altijd aan de centrale overheid moet geschieden? Op basis van het criterium van de verantwoording lijkt het mogelijk te stellen, dat onze economische orde nog kapitalistisch is.

Daar de economische orde — zoals reeds gezegd — een aspect is van de maatschappelijke orde, kan hantering van het begrip economische orde gevaarlijk zijn. Zelfstandig gebruik van dit begrip kan suggereren dat over de instituties rond produktie en verdeling van goederen en diensten en

inkomens geïsoleerd kan worden gesproken. Is elke organisatie van de produktie en de verdeling niet ingebed in daarbij behorende gedragsregels die deze organisatie dragen (een sociale orde), in een daarbij behorend machtsstelsel dat o.a. rechtsnormen levert en verandert, markten openhoudt of sluit (een politieke orde) en een geheel van regels dat de onderlinge verhouding tussen bijv. individuen in bepaalde omstandigheden aanvullend of dwingend regelt (een rechtsorde)? Indien sommigen stellen 19) dat het hart van het kapitalistische produktiesysteem is gelegen in het feit dat de arbeid en de werknemers primair worden gezien als produktiemiddelen en kostenfactoren, dan zal een verandering hiervan leiden tot een verandering van de maatschappelijke orde.

Immers, indien de arbeid geen „produktiemiddel” meer is, zal de arbeid op een andere wijze dan thans worden verdeeld over de verschillende mogelijke toepassingen. Rond ons huidige produktiesysteem, waarin een afweging van verwachte kosten en opbrengsten ter bepaling van de toewijding van de produktiemiddelen past, is een netwerk van instituties ontstaan die vorm opleggen aan het menselijk handelen, dit handelen beperken en dit produktiesysteem mede dragen. Een verandering in het produktiesysteem zal doorwerken in het gehele netwerk van instituties. Daarmee zou ons systeem volgens het hiervoor gesuggereerde nog wel kapitalistisch blijven, immers de wijze van verantwoorden behoeft niet noodzakelijk anders te worden. Zo zal volgens dezelfde suggestie een economie van het Sowjet-type niet kapitalistisch zijn, omdat daar loonverschillen, evenals bij ons, een allocatieve functie hebben 20). Langs deze rede-neerlijn zou ook het criterium van Sweezy zijn bruikbaarheid kunnen verliezen.

De werking van de maatschappelijke orde zal men willen beoordelen. Daartoe is het nodig dat vage ideeën, verwachtingen en aspiraties over het welzijn een vorm krijgen die de beoordeling mogelijk maakt. Men kan dit succes-indicatoren of welvaarts-maatstaven noemen 21). Dit leidt dan tot een norm voor het handelen: zodra de feitelijke situatie afwijkt van de geformuleerde gewenste situatie moet bijsturing volgen. Het antwoord op de vraag met welke middelen (instrumenten) de bijsturing zal kunnen geschieden, kan eerst worden gegeven indien men weet hoe de economische processen verlopen. Dit inzicht zal door de economische theorie moeten worden geleverd. Men kan echter nog verder gaan. Is het zinvol welvaartsmaatstaven te formuleren zonder rekening te houden met het inzicht dat de economische theorie op een bepaald moment biedt? Het heeft naar mijn mening geen zin welvaartsmaatstaven (succes-indicatoren of doelstellingen te formuleren) indien de economische theorie niet aanduidt met behulp van welke middelen een spanning tussen de gewenste en de feitelijke situatie kan worden opgeheven. De huidige stand van de economische wetenschap kan in dit opzicht tot voorzichtigheid manen.

Hoe staat het in dit opzicht met onze economische of wellicht beter maatschappelijke orde sedert de tweede wereldoorlog?

SER-doelstellingen

Indien wij uitgaan van de eens door de SER geformuleerde doelstellingen: optimale groei, volledige werkgelegen-

16) P. M. Sweezy, *Capitalist development*, 1942, blz. 56.

17) G. N. Halm, op. cit., blz. 197.

18) J. Wilczinsky, *Socialistische economie*, 1972, blz. 35 en 36.

19) *Een visie ter visie*, blz. 26 en 27.

20) J. Wilczinsky, op. cit. blz. 99.

21) J. R. Zuidema, *Syllabus propaedeutische college economische orde*.

heid, een evenwichtige betalingsbalans, een stabiel prijsniveau en een redelijke inkomensverdeling, krijgen wij geen duidelijk beeld 22). Wat de groei betreft, kunnen wij wijzen op het feit dat het reële nationale inkomen per hoofd van de bevolking gemeten in prijzen van 1970 is gestegen van ongeveer f. 4.000 in 1950 tot ongeveer f. 8.700 in 1974, dat houdt dus ruim een verdubbeling in 23).

Is dit een optimale groei geweest? Zonder dat de criteria zijn gespecificeerd met behulp waarvan dat zou moeten worden bepaald, valt er niets over te zeggen. Wel duidelijk is dat sedert ongeveer 1966 juist dit aspect van onze economische orde in discussie komt en wel langs twee lijnen: enerzijds via de milieuproblematiek en anderzijds via de problematiek van de uitputting van de schaarse grondstoffen. Door de milieuproblematiek werd aan degenen die dat dreigden te vergeten weer eens duidelijk gemaakt dat de ontwikkeling van het reële nationale inkomen per hoofd als succes-indicator of welvaarts-maatstaf slechts beperkt bruikbaar is. Op een of andere wijze zal toch rekening moeten worden gehouden met o.a. de negatieve aspecten van de groei. De schaarste-problematiek vestigde de aandacht op het tijdsaspect van de welvaart. Door de eenzijdige klemtoon op de groei dreigde men te vergeten dat er ook een vraagstuk is van verdeling van de welvaart in de tijd: het reeds zeer oude theoretische begrip tijdsvoorkeur wordt in dit licht belangrijk.

In 1968 heeft Rutten al geconstateerd dat de betekenis van de afzonderlijke doelstellingen een wat glijdende ontwikkeling kan doormaken 24). Een langdurige periode met geringe werkloosheid drukt de betekenis van deze doelstelling weg uit belangstelling. Hetzelfde gebeurt echter wanneer een doelstelling bij voortdurend niet wordt gerealiseerd. Dit is gebeurd met het stabiele prijsniveau als doelstelling. Sedert 1950 is het prijsniveau gestegen met ongeveer 250% 25). Kennelijk te gemakkelijk is hier langdurig genoeg mee genomen; wij leefden immers in een „age of inflation”. De mededeling dat het streven naar volledige werkgelegenheid en het streven naar een stabiel prijsniveau niet te verenigen doelstellingen kunnen zijn, werd kennelijk als alibi aanvaard. In 1958 werd men wellicht nog verder gerustgesteld door de bekende studie van Phillips over het verband tussen werkloosheid en de procentuele veranderingen in de nominale loonvoet en daarmee in het prijspeil, waardoor het dilemma tussen volledige werkgelegenheid en inflatie duidelijk scheen te worden vastgelegd 26). In discussies werd vervolgens nogal eens een beroep gedaan op de openheid van onze economie en het bestaande stelsel van vrijwel vaste wisselkoersen, waardoor men zich niet kan beschermen tegen de geïmporteerde inflatie 27). Werd daarmee een volgend alibi geboden aan politici en anderen die daaraan behoefte hadden?

De enige doelstelling die een zekere hardheid heeft gekregen, is die welke betrekking heeft op de betalingsbalans. Als norm wordt gesteld, dat het overschot op de lopende rekening van de betalingsbalans incl. de voorraadvorming 2,5% à 3% van het netto nationaal inkomen tegen marktprijzen dient te zijn.

Wat de inkomensverdeling betreft is in de naoorlogse periode zonder harde norm sterk gewerkt in de sfeer van de herverdeling van het primaire inkomen via uitkeringen aan werklozen, bejaarden, weduwen, arbeidsongeschikten en uitkeringen in het kader van de bijstandswet. In de vorming van de primaire inkomens wordt eveneens ingegrepen. Onlangs is het resultaat voor de personele inkomensverdeling onderzocht door het CPB 28).

Het is eigenlijk merkwaardig dat zo lang is gewerkt met kwalitatief en vaag geformuleerde doelstellingen, waarbij ook nog plaats was voor strijdigheid. Het besef dat twee van de doelstellingen — te weten die met betrekking tot de betalingsbalans en het prijspeil — moeten worden beschouwd als randvoorwaarden, maakt het geheel niet duidelijker. In 1964 was de werkloosheid 0,9% van de afhankelijke beroepsbevolking. Was dit een succes of juist niet, om-

dat een proces in gang werd gezet dat leidde naar de huidige situatie? Een duidelijke en meer kwantitatieve formulering — uiteraard met toleranties — lijkt gewenst. Daarbij moet ook niet de periode worden vergeten waarop de aldus geformuleerde doelstellingen betrekking hebben. Het heeft geen zin als doelstelling te formuleren „volledige werkgelegenheid”, indien de begrippen frictiewerkloosheid en onvrijwillige werkloosheid niet kwantitatief zijn gevuld. Integendeel, het is zelfs gevaarlijk. Men wordt er door verleid geen maatregelen te nemen, terwijl bij een duidelijker formulering een signaal was gegeven, dat men op een of andere wijze moet bijsturen.

Dit jaar heeft de minister-president gepleit voor een herijking van of een bezinning op de doeleinden van de economische politiek 29). De voorzitter van de SER volgde hem hierin in zijn rede ter gelegenheid van de viering van het 25-jarig bestaan van deze instelling. Deze herbezinning zal naar mijn mening óf moeten leiden tot doelstellingen die niet strijdig zijn, óf wanneer dit niet bereikt kan worden, tot duidelijkheid over de vraag welke doelstelling in welke mate gedurende welke termijn voorrang heeft. De op grond van deze herbezinning eventueel doorgevoerde veranderingen zullen de maatschappelijke orde niet onberoerd laten. Indien bijv. de conclusie zou zijn, dat ter betere bestrijding van inflatie de bevoegdheden van De Nederlandsche Bank zouden moeten worden veranderd of uitgebreid, dan zal dat leiden tot bijv. een verandering van de Bankwet. Een verandering van een institutie. Indien de conclusie zou zijn, dat onvrijwillige werkloosheid beter kan worden vermeden wanneer wordt afgestapt van het systeem van een inkomensgarantie en overgegaan op een systeem van verblijfs- of werkgarantie en omscholingsgarantie, dan zal dit leiden tot een verandering van de structuur van de sociale wetten. Een verandering van een institutie. Daarmee wordt echter niet het kapitalistisch karakter van ons economisch stelsel aangetaast. Althans niet binnen het hiervoor gesuggereerde criterium.

NKV over maatschappelijke orde

Een poging om de gedachten over de maatschappelijke orde vorm te geven is te vinden in de reeds genoemde discussienota van het NKV *Een visie ter visie*. Het gaat in deze studie om meer dan de doelstellingen van de economische politiek. In deze studie wordt een bonte verzameling kenmerken (ten onrechte aangeduid als „de wezenlijke kenmerken van de grondstructuur”) van onze samenleving opgesomd: a. ze is een laatkapitalistische verzorgingsstaat; b. ze is een competitie-maatschappij; c. ze is een consumptie-maatschappij; d. het economisch aspect speelt een overwegende rol; e. ze is een kapitalistisch produktiesysteem; g. er is sprake van een toenemende concentratie van macht; h. er is een toenemende invloed van de overheid; i. er is een toenemende tendens naar planning; j. er is een toenemende tendens naar socialisering; k. er is een drang naar democratisering; l. er is sprake van een toenemende internationalisering 30).

22) J. de Pous, *Rede ter herdenking van het 25-jarig bestaan van de SER*, 3 september 1975.

23) *Nationale rekeningen 1974*, tabel 52.

24) F. W. Rutten, *Over het macro-economisch beleid voor de middellange termijn*, 1968, blz. 3 e.v.

25) *Nationale rekeningen 1974*, tabel 52.

26) A. W. Phillips, *The relation between unemployment and the rate of change of money wage rates in the United Kingdom 1861-1957*, *Economica*, 1958.

27) Discussie in *ESB* in 1953 en 1954.

28) *De personele inkomensverdeling 1952-1967*, Centraal Planbureau, Monografie No. 19, 1975.

29) *NRC Handelsblad*, 23 april 1975.

30) *Een visie ter visie*, blz. 11 en 12 e.v.

Opvallend is direct al dat het internationale aspect als laatste in de rij verschijnt. Op deze wijze wordt pas aan het einde van de beschouwing vastgesteld, dat de speelruimte voor een naar binnen gericht zelfstandig beleid en het tot stand brengen van een eigen maatschappelijk stelsel betrekkelijk gering is. Daarmee is een van de lastigste elementen van de problematiek weergegeven. Het is te betreuren dat het betoog wegloopt in de niet erg vruchtbare mededeling dat moet worden gestreefd naar een aanvaardbaar evenwicht tussen de rol van gidsland en een schadelijk isolement 31).

In de eerste plaats zal goed moeten worden onderzocht op welke wijze en in welke mate de openheid van onze economie die zich uit in vrij verkeer van goederen, diensten en produktiemiddelen de mogelijkheden tot verandering van de eigen economische en maatschappelijke orde beperken. Dit onderzoek zal de discussies over de andere punten sterk beïnvloeden.

Studies over de kenmerken en de werking van onze maatschappelijke orde zijn van betekenis omdat alleen op basis hiervan een deugdelijke vergelijking van ons eigen systeem met de andere (bestaande) systemen mogelijk wordt en omdat alleen op basis hiervan een waardering kan volgen. Deze studie bevat echter naar mijn mening te oppervlakkige, en te generaliserende uitspraken. Daardoor wordt afbreuk gedaan aan een poging waarvoor men veel waardering kan hebben. Enige voorbeelden ter toelichting.

1. Bij de constatering dat de invloed van de overheid is toegenomen, wordt gesteld dat de meerderheid van de bevolking dit als noodzakelijk ziet en aanvaardt 32). Kan men echter niet met evenveel recht stellen dat de meerderheid van de bevolking geen flauwe notie heeft van de vele wijzen waarop en de mate waarin de overheid invloed heeft op alleen al het economisch proces? Men hoede zich in deze voor optimisme.

2. Met betrekking tot onze samenleving wordt gesteld dat de vrije concurrentie, waarop het markt- en prijsmechanisme zou zijn gebaseerd, zelfs tot ordenend principe van de economie is verheven 33)? Het zou zuiverder zijn geweest hier te stellen dat sprake is van één van de ordenende principes. Het begrip vrije concurrentie wordt te gemakkelijk gehanteerd. Het is toch bekend dat de vrije concurrentie op velerlei wijzen wordt beperkt. Dat heeft toch geleid tot een Wet Economische Mededinging, die overigens nog steeds berust op de idee dat een beperking van de concurrentie ook heilzaam kan zijn. Trouwens men moet zelf elders in de studie toegeven, dat de werking van het marktmechanisme door de overheid al enigszins — het stelt kennelijk niet al te veel voor — is gereguleerd en dat de vrijheid van het particuliere ondernemen niet absoluut meer is. Moet echter niet zonder meer worden gesteld, dat de overheid (in al haar facetten), bepaalde grote ondernemingen, via afspraken groepen van ondernemingen én de vakbeweging machtsblokken vormen die de werking van het prijsmechanisme beïnvloeden? Niet zonder reden werd in de jaren vijftig door Galbraith gewezen op de problematiek van de macht en de contra-macht 34).

3. Met betrekking tot de consumptie schrikt men evenmin terug voor het doen van forse uitspraken. Onze samenleving wordt in dit verband het volgende verweten: er is sprake van een onharmonische behoeftebevrediging; er is een overvloedig aanbod van goederen ter bevrediging van behoeften met een geringe maatschappelijke urgentie en een geringe innerlijke waarde 35). De groepen met de hogere inkomens wordt voorgehouden dat hun vraag naar zeer onbelangrijke en zelfs decadente bevredigingsmogelijkheden de aanwending van produktieve krachten sterker bepalen dan de primaire behoeften van die groepen die gebrek aan koopkrachtige vraag hebben. Hoe zal men dat allemaal waarmaken? Is het gegeven de naoorlogse groei van de collectieve voorzieningen vol te houden, dat in ons land de bevrediging van individuele behoeften de voorrang krijgt bo-

ven uit sociaal oogpunt nuttiger collectieve voorzieningen? Bovendien wie zal bepalen wat minder belangrijk en wat sociaal nuttiger is?

Het probleem van de sociale rangschikking op basis van aggregatie van individuele voorkeuren heeft al geruime tijd de aandacht van de economen. Onder welke voorwaarde of voorwaarden is het mogelijk uitspraken te doen over de sociale nuttigheid — dat wil zeggen over een rangschikking in de zin van meer gewenst of minder gewenst — van verschillende pakketten goederen en diensten? Onlangs heeft Arkhipoff er weer eens op gewezen dat een dergelijke rangschikking de aanwezigheid van een absolute dictator vergt 36). Een weinig aantrekkelijk alternatief voor de huidige situatie.

Een andere vraag is of in onze orde sprake is van soevereiniteit van de consument. Hiermee wordt bedoeld een situatie die door Von Mises als volgt is omschreven: Noch de ondernemers, noch de boeren, noch de kapitalisten bepalen wat geproduceerd moet worden; dat gebeurt door de consument. En vervolgens: De consument bepaalt wat zal worden geproduceerd, welke kwaliteit het geproduceerde zal hebben en welke hoeveelheden zullen worden geproduceerd 37). In sommige publikaties wordt deze invloed ontkend. Er is niet alleen een impuls van de consument naar de producent, maar ook een van de producent naar de consument. Deze laatste impuls wordt wel eens zeer sterk beklemtoond en leidt dan tot de generalisatie dat de consument met behulp van geraffineerde psychologische technieken in een bepaalde richting wordt gedwongen 38). Zo klinkt het nogal dramatisch en de uitspraak leidt dan ook tot een reactie van de zijde van producenten, die zich zelf in deze tekening niet meer herkennen. Minder dramatisch klinkt het, indien wordt gesteld dat de in de economische theorie gepostuleerde soevereiniteit van de consument veronderstelt dat de vragers handelen op basis van relevante informatie over de prijs en de kwaliteit. Deze informatie zou ontbreken met als gevolg: slechte kwaliteit, niet veilige produkten, niet gehonoreerde garanties en wat wordt genoemd „consumerism” 39).

Gegeven de inkomensontwikkeling hebben veel vragers wel de mogelijkheid middelen aan te wenden ter verkrijging van adequate informatie over kwaliteit en prijs, echter deze aanwendingsrichting verliest het in de strijd tegen aanwendingsrichtingen die een directe bevrediging van bepaalde behoeften beloven 40). Naast deze punten — invloed van de producent, gebrek aan informatie, onvoldoende stimulans bij de consument om de beoordelingsbasis te verbeteren — wordt traditioneel in de economie gewezen op de invloed van monopolies. Gesteld wordt dat een monopolistische bezitter van een bepaald produktiemiddel belang heeft bij een geringere benutting van het produktiemiddel dan overeenkomt met de wensen van de consument; in geval van een monopolistische prijszetting is geen sprake van harmonie tussen consument en producent maar van een belangenconflict 41).

Deze schets maakt duidelijk dat het-mogelijk is vanuit het gezichtspunt van de consumptie een aantal vragen te formuleren over onze samenleving; even duidelijk is, naar

31) *Een visie ter visie*, blz. 44.

32) *Een visie ter visie*, blz. 33.

33) *Een visie ter visie*, blz. 16.

34) J. K. Galbraith, *American capitalism*, 1957.

35) *Een visie ter visie*, blz. 13 en 14.

36) D. Arkhipoff, *Le bien-être national et la possibilité de sa mesure*, Voordracht 14e Conference IARIW 1975.

37) L. von Mises, *Human action*, 1949, blz. 270.

38) *Een visie ter visie*, blz. 20.

39) *Human behavior in economic affairs*, ed. B. Strumel enz. 1972, blz. 413.

40) J. M. Clark, *Competition as a dynamic process*, 1961, blz. 233, 233.

41) L. von Mises, *Human action*, 1949, blz. 676. I. M. Kirzner, *Competition and entrepreneurship*, 1973, blz. 238 en 239 en hoofdstuk 3.

ik hoop, dat de uitspraken empirisch zullen moeten worden getoetst.

4. Te gemakkelijk wordt naar mijn mening door het NKV een taakstellende planmatigheid voor de nationale economie voorgesteld ter oplossing van de problemen, waarop de aandacht wordt gevestigd. Gesteld wordt dat deze taakstellende planmatigheid reeds sterker en resoluter wordt toegepast in de grote ondernemingen. Het marktmechanisme wordt, aldus het rapport, voor een goed deel vervangen door een planmatige programmering.

Wat hier ook precies mee bedoeld is, vastgesteld moet worden dat hier andermaal een beperking op het marktmechanisme als ordenend principe wordt genoemd. Wat het oordeel over de grote onderneming betreft, lijkt echter ook voorzichtigheid geboden. Is onlangs niet gesteld dat in de vezelindustrie sprake is geweest van een onbeheerste investeringspolitiek waardoor de productiecapaciteit vergeleken met de afzetmogelijkheden te groot is geworden (42)? Tegelijk is echter gesteld, dat de Westeuropese vezelindustrie sedert 1972 probeert van „Brussel” toestemming te krijgen om te komen tot een soort investeringsbeheersing (43). Dit zou zijn afgehouden op grond van de anti-kartelbepalingen van het EG-verdrag. Is dat dan een voorbeeld van een star anti-kartelbeleid, dat meer problemen creëert dan oplost?

Het is niet mijn bedoeling met deze vragen de studie van het NKV naar de prullenbak te verwijzen. Het is slechts mijn bedoeling te wijzen op de gecompliceerdheid van de aangesneden vraagstukken en te pleiten voor een open discussie waarbij argumenten wegen en niet vermoedens over bijv. zoets als de wortels van een individualistisch competitiebeginsel waarop dan weer een egoïstisch geïoriënteerde economie zou zijn gebouwd (44). Laat men vooral de tijd nemen deze zaken goed te bestuderen en te funderen, want alleen op deze wijze zal men anderen kunnen overtuigen en — binnen de grenzen die het open karakter van onze economie oplegt — zonder dat men meer problemen creëert dan oplost, kunnen komen tot een door de opstellers van de nota gewenste fundamentele verandering van onze maatschappelijke orde.

Keynesiaanse receptuur

Intussen blijft de aan het begin reeds genoemde vraag of de verbetering van de huidige slechte economische situatie een wijziging van ons economisch stelsel vergt. De bestrijding van de werkloosheid blijkt geen eenvoudige zaak te zijn en heeft reeds geleid tot een discussie over wat dan de Keynesiaanse economische politiek wordt genoemd. In de post-Keynesiaanse literatuur is de rol van de overheid bij de bestrijding van de depressie centraal gesteld. De overheid zou via een anti-cyclische budgetpolitiek de bewegingen in de vraag, de productie en de werkgelegenheid kunnen reguleren. In de naoorlogse literatuur zijn wel opmerkingen te vinden, die de gesuggereerde effectiviteit van de post-Keynesiaanse receptuur aantasten.

In de eerste plaats moet dan worden gewezen op het steeds sterker naar voren gekomen probleem van de vertragingstructuren (45). Het waarnemen van ongewenste ontwikkelingen, het interpreteren van de informatie, het beraamen van de te nemen maatregelen en het effectueren hiervan zijn tijd vergende zaken. Daarbij komt nog dat de doorwerking van de genomen maatregelen eveneens tijd vergt. Het gevolg van deze openstapeling van vertragingen kan zijn, dat de overheid een pro-cyclische invloed heeft in plaats van een anti-cyclische. Het op deze wijze bijsturen van de economie vereist een snelle en adequate informatie en een snelle en adequate reactie. De eerstgenoemde is vrijwel niet aanwezig en de tweede is niet altijd politiek haalbaar.

In de tweede plaats blijkt de afwisseling van tekorten en overschotten niet zo glad te lopen als binnen de voorge-

stelde politiek zou moeten. Ook in een groeiende economie blijkt het geen eenvoudige zaak de overheidsuitgaven zodanig in de hand te houden, dat van deze zijde niet een voortdurende stijging van de geldvoorraad wordt veroorzaakt. Wat ons land betreft, komt daar nog de invloed van het buitenland bij.

In de derde plaats zij vermeld, dat in de literatuur ernstige twijfels worden geuit over de effectiviteit van maatregelen die als tijdelijk worden aangekondigd of waarvan wordt verwacht dat zij tijdelijk zullen zijn. Men denke aan tijdelijke belastingmaatregelen ter stimulering van de bestedingen van het bedrijfsleven en/of de consumenten. Zowel de consumptie- als investeringsbeslissingen worden in sterke mate bepaald door invloeden op lange termijn. In dit licht is het merkwaardig dat in de afgelopen periode de tijdelijkheid van een aantal maatregelen ter stimulering van de economie zo sterk is beklemtoond (46).

In de vierde plaats moet worden gewezen op de invloed van verwachtingen. Een factor die o.a. reeds door Keynes sterk is beklemtoond. Hij had geen behoefte om de betekenis van het ondernemersklimaat te bagatelliseren. Zo stelt hij, dat economische vooruitgang een economisch en politiek klimaat eist dat vriendelijk is voor de gemiddelde ondernemer. In dat opzicht verwacht hij kennelijk niet veel van een „Labour Government”. Waarom anders de mededeling: Indien de vrees voor een dergelijke regering de economische activiteit ongunstig beïnvloedt, dan is dat geen gevolg van een rationele calculatie en evenmin van een samenzwering met een politieke bijbedoeling; het is louter een gevolg van een verstoring van het delicate evenwicht in spontaan optimisme (47).

De verwachtingen worden in de theorie van Keynes gereflecteerd in o.a. de „marginal efficiency of capital”: een verwacht rendement, mede bepaald door de in de toekomst verwachte afzet, verwachte prijzen en verwachte kosten van complementaire productiefactoren. Door pessimisme — om welke redenen ook ontstaan — kan de „marginal efficiency” zeer sterk dalen. Keynes waarschuwde ervoor, dat de in zijn tijd bepleite monetaire politiek ter stimulering van de economie om deze reden niet effectief zal kunnen zijn. Indien door de monetaire politiek een daling van de rentestand zou kunnen worden bereikt, zouden — gegeven de curve van de „marginal efficiency of capital” — de investeringen worden gestimuleerd en daardoor de productie en de werkgelegenheid. De bereikte daling van de rentestand zal geen effect hebben, indien de beweging langs de curve van de „marginal efficiency” (waardoor de investeringen worden gestimuleerd) volledig wordt gecompenseerd door een verschuiving van deze curve (waardoor de investeringen worden afgeremd).

Wat de huidige periode betreft, kan in dit verband (nog afgezien van invloeden uit het buitenland) worden gewezen op de mogelijkheid dat de positieve invloed van de overheidsuitgaven op o.a. de werkgelegenheid wordt gecompenseerd door een tegengestelde invloed van zich doorzettend pessimisme in de particuliere sector.

Een invloed van de ontwikkeling van de loonkosten op de werkgelegenheid is hiermee niet alleen niet in strijd, maar past volledig in het beeld. Enerzijds zal een relatieve stijging van de loonkosten de „marginal efficiency” negatief

42) *Een visie ter visie*, blz. 35 e.v.

43) *NRC Handelsblad*, 27 september 1975, Bijlage.

44) *Een visie ter visie*, blz. 15 en 16.

45) D. B. J. Schouten, *Dynamische macro economie I*, 1967. A. W. Phillips, *Stabilisation policy in an closed economy*, *Economic Journal* 1954. A. W. Phillips, *Stabilisation policy and the time form of lagged responses*, *Economic Journal*, 1957.

46) R. Eisner, *What went wrong?*, *Journal of Political Economy*, 1971. W. L. Springer, *Did the 1968 surcharge really work?*, *American Economic Review*, 1975.

47) J. M. Keynes, op. cit., blz. 162.

beïnvloeden en daardoor kunnen leiden tot een vermindering van de investeringen. Voor zover door deze investeringen een beroep wordt gedaan op binnenlandse sectoren zal door deze vraagvermindering de werkgelegenheid verminderen.

Anderzijds kan een relatieve stijging van de loonkosten leiden tot het in gang zetten van een proces van vervanging van arbeid door kapitaal en op deze wijze op wat langere termijn leiden tot een geringere werkgelegenheid. Rutten wees in 1968 al op de mogelijke gevolgen voor de werkgelegenheid van de vóór dat jaar gevoerde politiek van sterke loonstijgingen 48). Recentelijk is door Tjan en Den Hartog van het CPB en Kuipers en Bosch uit Groningen geprobeerd meer licht te werpen op dit proces binnen het kader van een theorie, waarin met een jaargangenmodel van de kapitaal-goederenvoorraad wordt gewerkt 49). Het model werd in de economische theorie in 1960 ontwikkeld.

In verband met de discussies rond de Keynesiaanse theorie is het zinvol erop te wijzen, dat in de *General theory* als bepalende factoren voor de werkgelegenheid worden genoemd: de huidige verwachtingen met betrekking tot de toekomst en de omvang en kwalitatieve eigenschappen van de voorraad kapitaalgoederen. De eigenschappen van de huidige voorraad kapitaalgoederen zijn bepaald door verwachtingen uit een niet altijd recent verleden 50). Indien er in het verleden impulsen zijn geweest die leiden tot een vervanging van arbeid door kapitaal, dan zal de huidige voorraad kapitaalgoederen het resultaat van deze impulsen weergeven.

In de economische theorie zijn wel bakens te vinden voor een veiliger vaarroute voor de economie wanneer het gaat om bijv. de werkgelegenheid: het hierboven genoemde mechanisme van vervanging van arbeid door kapitaal wordt uitvoerig besproken, ook wordt duidelijk gemaakt dat de gevolgen van dit proces in een groeiende economie worden opgevangen; bekend zijn de formuleringen over de ontwikkelingen van de loonkosten en de stijging van de gemiddelde arbeidsproductiviteit. Waren de signalen niet duidelijk genoeg of wenste men de bakens niet te zien. Het geheel maakt wel de indruk dat men de macht over het stuur kwijt was. Wellicht was het een kwestie van mentaliteit. Herinnert men zich nog de waarschuwing van de president van De Nederlandsche Bank voor een mentaliteit van „Laat de wal het schip maar keren” 51)?

Daarnaast moet nog worden gewezen op een tweetal schokken die aan ons economische stelsel werden gegeven. In de eerste plaats: de invloed van het eerste Rapport van de Club van Rome. In Nederland werd dit rapport door sommigen geabsorbeerd als ware het een verzameling geloofswaarheden. De minister-president heeft gezegd, dat degenen die in 1971 met de concepten van dit rapport rondliepen het gevoel hadden een tijdbom in handen te hebben. Is het denkbaar dat het ontploffen van deze bom ook onnodige schade heeft veroorzaakt? Bezinning op de groei is nodig én uit oogpunt van allerlei vormen van aantasting van het milieu én uit oogpunt van benutting van de eindige voorraad grondstoffen. Degenen die geloofden dat door middel van de groei van de produktie veel problemen zouden worden opgelost, zijn geconfronteerd met de halve of hele onwaarheid van deze opvatting. Inderdaad kan worden gesteld: „The solution became the problem” 52).

Een afremming van de groei zal echter tot gevolg hebben dat de conjuncturele schommelingen des te scherper worden gevoeld en zal een compensatie voor de vernietiging van arbeidsplaatsen als gevolg van de door relatieve stijgingen van de loonkosten geïnduceerde vervanging van arbeid door kapitaal tegengaan. Indien men selectieve groei wenst, wordt het wel tijd vast te stellen welke selectie zal worden gemaakt en op basis waarvan zal worden geselecteerd. Zolang hier geen duidelijkheid is, kan men moeilijk anders verwachten dan een periode van afwachten en aarzelen wanneer het gaat om bedrijfsinvesteringen in Nederland. Ook al wordt in de *Miloennota* uitgegaan van een bepaalde groei, met

deze mededeling zijn de voorwaarden voor die groei nog niet gegeven.

Wat de afstemming op de openheid van onze economie betreft, moet vervolgens nog worden gewezen op de invloed op de export en daarmee op de werkgelegenheid van een alleen door Nederland doorgevoerde belasting van de produktie met de sociale kosten 53).

Een tweede schok is de verhoging van de invoerprijs van olie met ongeveer 185% geweest 54). Het zou toch niemand moeten verbazen dat de verwerking van deze deflatoire — d.w.z. vraagverminderende en dus produktie en werkgelegenheid verminderende — impuls tijd vergt.

Is een verandering van onze orde nodig?

Eist de oplossing of verwerking van deze problemen een verandering van onze orde? Het lijkt mij niet juist te veronderstellen dat men door een dergelijke verandering de doorwerking van de gevolgen van onevenwichtigheden kan vermijden. Dat geldt voor de gevolgen van een langdurig onevenwichtig beleid, waarvoor én de overheid én de werkgevers én de werknemersorganisaties gezamenlijk verantwoordelijk zijn en dat geldt ook voor de problemen rond de milieukosten en de energievoorziening.

Men moet consequent handelen. Indien een schoon milieu een welvaartsmaatstaf is, dan zal men daarvoor een prijs moeten betalen, dat betekent dat men er een deel van het inkomen aan zal moeten besteden. Indien een gewaarborgde energievoorziening in de toekomst een welvaartsmaatstaf is, zal men voor de pogingen om dit te bereiken een prijs moeten betalen en er dus een deel van het inkomen voor over moeten hebben. Indien herbezinning op het werken leidt tot de wens meer vrije tijd beschikbaar te hebben, dan zal men voor deze welvaartsmaatstaf een prijs moeten betalen. Dat geldt voor elke maatschappelijke orde. Indien men conjuncturele schommelingen wenst te vermijden, dan zal men een beleid moeten voeren dat zoveel mogelijk gericht is op een evenwichtige ontwikkeling. Het is illusoir te denken dat het altijd mogelijk is onevenwichtigheden en dus pijnlijke aanpassingen te ontlopen.

Gebrekk aan kennis, gebrek aan snelle informatie, gebrek aan reactiesnelheid en gebrek aan bereidheid om te doen wat het meest aangewezen lijkt in een bepaalde situatie hebben dit tot gevolg. Dat neemt niet weg dat men kan proberen de nadelige gevolgen zo goed mogelijk op te vangen. Indien het dan zo is dat in de huidige depressie blijkt dat de opvang van de nadelige gevolgen onvredig oproept, dan is het nodig dat men zich bezint op de vraag of het niet anders en beter kan. Dit kan leiden tot een verandering van instituties en daarmee tot een verandering van de maatschappelijke orde zonder dat het kapitalistische karakter wordt aangetast.

Na de tweede wereldoorlog is in Nederland gebouwd aan een maatschappelijke orde, waarin op economisch terrein het overleg een belangrijke plaats innam. Dit overleg is thans vervangen door polarisatie en strijd. Het overleginstituut bij uitstek — de SER — functioneert niet of nauwelijks bij belangrijke zaken. Dat betekent, dat in de afgelopen jaren de maatschappelijke orde is gewijzigd. Thans

48) F. W. Rutten, op. cit., blz. 3.

49) H. den Hartog en H. S. Tjan, *Investeringen, lonen, prijzen en arbeidsplaatsen*, Centraal Planbureau, augustus 1974. S. K. Kuipers en H. F. Bosch, *An alternative estimation procedure of a clay-clay type of vintage model: the case of The Netherlands, 1959-1973*.

50) J. M. Keynes, op. cit., blz. 50.

51) *Jaarverslag De Nederlandsche Bank over 1970*, blz. 11.

52) P. W. Barkley en D. W. Seckler, *Economic growth and environmental decay*, 1972. De ondertitel van dit boekje is: „The solution becomes the problem”.

53) *Economische gevolgen van bestrijding van milieuverontreiniging*, Centraal Planbureau, Monografie No. 20, 1975.

54) *Centraal Economisch Plan 1975*, blz. 213.

schijnen wij te staan aan de vooravond van verdergaande veranderingen. Wat zal de rol van de overheid hierin zijn? Keynes verwachtte reeds dat de overheid een „ever greater responsibility for *directly organising investment*” zal nemen 55).

Tijdens deze depressie is vele malen een beroep op de overheid gedaan voor financiële steun. Hierbij zal men toch moeten verwachten dat deze overheid zich een oordeel vormt over de levenskansen van de betrokken onderneming. Indien men dat aanvaardt, hoe zal men dan in andere tijden de overheid het recht op een oordeel kunnen ontzeggen? Waarom zou de overheid terug moeten treden, wanneer het weer goed gaat in de economie?

Er is geen reden om ondernemers aan de schandpaal te nagelen, indien blijkt, dat zij na op basis van zo goed mogelijke informatie investeringen verricht te hebben, een vergeleken met de markt te grote productiecapaciteit hebben gecreëerd. Naarmate echter de gevolgen van niet te vermijden vergissingen groter worden, zal er behoefte zijn aan een oordeel dat inderdaad zo zorgvuldig, als gegeven de omstandigheden maar mogelijk was, te werk is gegaan. Een controle achteraf, dat wil zeggen nadat de moeilijkheden zijn ontstaan, zal op den duur weinigen bevredigen. Dit leidt naar mijn mening dan ook onherroepelijk tot een beoordeling vooraf. Een dergelijke beoordeling kan zijn rechtvaardiging vinden in het feit, dat bij een mislukking de gevolgen — o.a. via werkloosheid of financiering van de kosten om de onderneming gedurende een aanpassingsperiode in stand te houden — op de gemeenschap worden afgewenteld. Indien hier een goede overlegstructuur wordt gecreëerd, waar deskundigheid regeert en niet het politieke vooroordeel, zal een werkbare situatie ontstaan, die het creatieve element van de ondernemersfunctie niet zal aantasten. Het biedt de ondernemer een zekerheid: hij weet zich mede gedragen door een toetsing namens de gemeenschap. Deze toetsing kan (geheel volgens Keynes) een voorwaarde zijn voor het met succes functioneren van het particuliere initiatief en een middel zijn om vernietiging van instituties te voorkomen 56).

Deze directe toetsing namens de gemeenschap houdt echter in dat dan niet meer kan worden gesproken van een kapitalistisch systeem, maar dat moet worden gesproken van een socialistisch systeem: de resultaten van de eigen calculaties

van de onderneming en die van de kapitaalverschaffers worden getoetst.

Intussen moge worden bedacht dat deze toetsing niet eenvoudig zal zijn. Ik vrees dat scherpe criteria niet te formuleren zijn. Is de Selectieve Investeringsregeling in dit opzicht al geen voorbeeld? Hoe zal de ruimte, die door gebrek aan scherpente ontstaat, worden gevuld? Het beleid in deze kan zo beperkend zijn dat een situatie ontstaat die de ondernemers als niet werkbaar ervaren. Dat is een gevaarlijke ontwikkeling voor een open economie, zolang er nog mogelijkheden zijn zich elders te vestigen.

Tussen deze toetsing die naar men mag verwachten alleen op belangrijke investeringsbeslissingen betrekking zal hebben en de toetsing van wat wordt genoemd de maatschappelijke betekenis van de voort te brengen producten ligt een grote afstand. Het zal van de criteria afhangen of men kan vermijden dat al of niet versluierd dit laatste wordt getoetst.

Het is wel duidelijk dat de laatste jaren op sterk polariserende wijze over onze maatschappelijke orde wordt gesproken. Zal weer gelden: „Deliberante senatu perit Saguntum”? Wordt het geen tijd dat de overheid een initiatief neemt om dit te doorbreken? Naar mijn mening eist dit een overlegstructuur die speciaal voor dit probleem wordt gevormd. Ik heb namelijk de indruk dat de huidige SER door de ontwikkeling van de laatste jaren niet meer het geschikte orgaan is om deze taak op zich te nemen. Hoe deze overlegstructuur er ook moge uitzien, het is de taak van de wetenschapsbeoefenaren dit overleg te begeleiden. Economisten zullen dit debat over „ordevraagstukken” niet moeten mijden, de economische problemen spelen in de discussies een belangrijke zo niet overheersende rol. Deze begeleiding zal vrucht afwerpen, indien de wetenschapsbeoefenaren integer zijn, d.w.z. zij moeten hun vooronderstellingen laten zien en niet meer concluderen dan wetenschappelijk verantwoord is.

C. J. van der Weijden

55) J. M. Keynes, op. cit., blz. 164.

56) J. M. Keynes, op. cit., blz. 197.

Mededelingen

Voedsel voor allen

Op 5 mei 1976 organiseren de Stichting Toekomstbeeld der Techniek, de Vereniging van Graanonderzoekers en de Lemair Stichting een symposium over: „Voedsel voor allen; plaats en rol van de EG”. Sprekers zijn: Dr. Ir. W. J. Beek, Prof. Dr. J. de Hoogh, Dr. J. R. Jensma, Dr. Ir. A. W. G. Koppejan, Prof. Dr. H. Linnemann, Prof. Dr. J. Tinbergen, Prof. Drs. J. de Veer, Ir. K. K. Vervelde en Ir. I. B. Warmenhoven. Plaats: Jaarbeurscongreszaal te Utrecht. Inlichtingen: Congresbureau KIVI, Prinsessegracht 23, Den Haag, tel.: (070) 64 68 00.

Onderzoek EUR

Op vrijdag 19 december a.s. organi-

seert de Vaste Commissie voor de Wetenschapsbeoefening van de Faculteit der Economische Wetenschappen voor de derde maal een Onderzoekdag. Het programma omvat 20 onderwerpen van zeer uiteenlopende aard. Een boekje met samenvattingen is vanaf ca. 8 december a.s. aan te vragen bij mev. C. Kasbergen-Snijder, Erasmus Universiteit Rotterdam, Postbus 1738, Rotterdam, tel.: (010) 14 55 11, tst. 3335.

Financieringsbronnen voor het bedrijfsleven

Op 25 en 26 februari 1976 organiseert de Stichting Bedrijfskunde een seminar over: „Financieringsbronnen voor het bedrijfsleven”. Leiding berust bij Prof. Dr. M. P. Gans en Drs. W. J. A. Lagendaal.

Plaats: Stichting Bedrijfskunde, Poortweg 6-8, Delft. Kosten: f. 750, incl.

overnachting, lunches en diners. Aanmelden vóór 6 februari 1976. Inlichtingen: Drs. W. J. A. Lagendaal of mev. M. Koning, tel.: (015) 56 92 54.

Sociaal recht in EG

In het voorjaar van 1976 zal het Europa Instituut Leiden in samenwerking met de afdeling Sociaal Recht van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Rijksuniversiteit te Leiden een postdoctorale leergang over „Aspecten van sociaal recht in de Europese Gemeenschappen” organiseren.

Plaats: Juridisch Studiecentrum Hugo de Groot, Hugo de Grootstraat 27, Leiden. Kosten: f. 60, overmaken op girorekening 9013 van de ABN Leiden t.n.v. Stichting Europees Instituut. Aanmelden: vóór 10 januari 1976. Inlichtingen: Juridisch Studiecentrum Hugo de Groot, Hugo de Grootstraat 27, Leiden, tel.: (070) 14 96 41, tst. 338 of tst. 248.

De Wet van Zipf

DR. J. H. C. LISMAN*

De Wet van Zipf komt men in de economisch-statistische literatuur niet vaak tegen; een kort zoeklicht daarop lijkt in deze kolommen wel passend.

Gesteld dat er n „dingen” zijn, die elk een bepaald aantal malen f_i ($i = 1, \dots, n$) voorkomen (bijv. het aantal malen dat verschillende woorden in een bepaalde tekst optreden, of het aantal inwoners van verschillende steden in een land). We rangschikken deze frequenties f_i naar grootte, waarbij de grootste rangnummer $r = 1$ krijgt. De Wet van Zipf zegt dan dat in bepaalde gevallen een verband tussen f en r bestaat, en wel

$$fr^a = C$$

waarbij a en C twee parameters zijn. Neemt men logaritmen, dan betekent het een lineair verband tussen $\log f$ en $\log r$. In figuur 1 zijn voorbeelden getekend, waarbij gemakshalve vloeiende lijnen zijn getrokken (in feite zijn het discrete punten). Voor $a = 1$ is de helling van de rechte in het logaritmische diagram -1 .

Zipf heeft een omvangrijk boek geschreven over wiskundige verbanden bij tal van maatschappelijke — ook economische — verschijnselen, waarbij deze wet van toepassing is 1). Men moet natuurlijk wel bedenken dat het boek 25 jaar ge-

leden — vóór de spectaculaire ontwikkeling van de operationele research — geschreven werd.

Deel I van het boek heeft betrekking op de studie van het individuele gedrag van de mens, met name bij het taalgebruik (statistische taalanalyse). Deel II gaat over collectief gedrag: economische geografie, demografie, internationale samenwerking, conflicten, verdeling van economische macht, sociale status, culturele gewoonten.

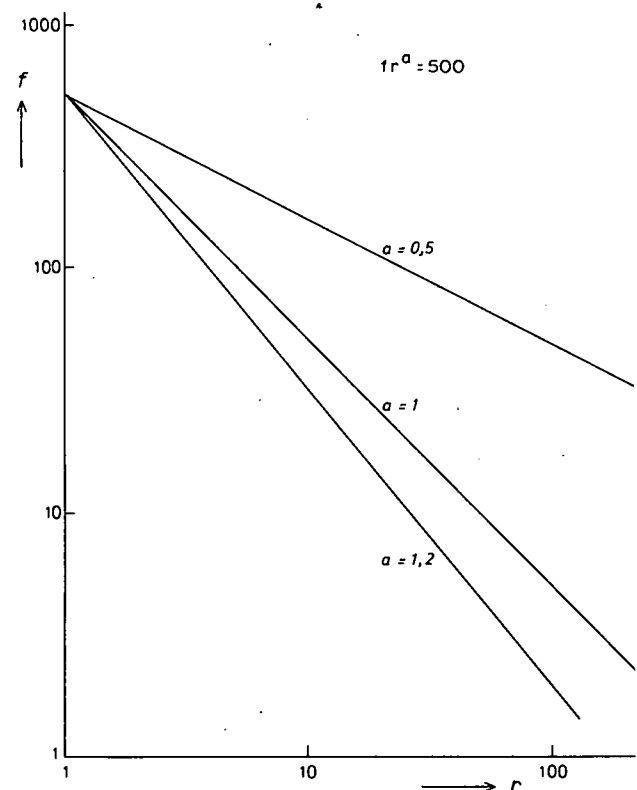
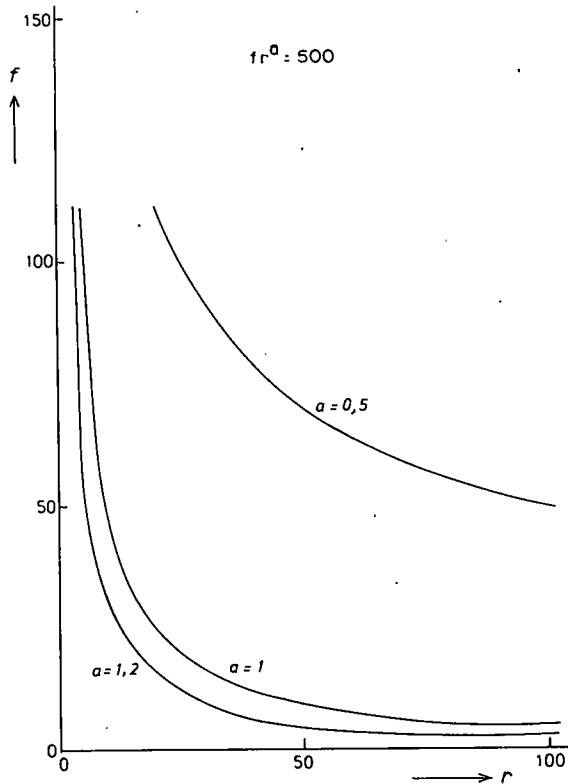
Wat de taal betreft:

„We may even visualize a given stream of speech as being subject to two „opposing forces.” The one „force” (*the speaker's economy*) will tend to reduce the size of the vocabulary to a single word by unifying all meanings behind a single word; for that reason we may appropriately call it the *Force of Unification*. Opposed to this Force of Unification is a second „force” (*the auditor's economy*) that will tend to increase the size of a vocabulary to a point where there will be a distinctly word for each different meaning. Since this second „force” will tend to increase the diversity of a vocabulary, we shall henceforth call it the *Force of Diversification*. In the language of these two terms we may say that the vocabulary of a given stream

* De auteur is adviseur bij het Centraal Bureau. Dit artikel valt geheel onder zijn eigen verantwoordelijkheid.

1) G. K. Zipf, *Human behavior and the principle of least effort. An introduction to human ecology*, Wesley Press Inc., Cambridge 42, Mass., VS, 1949.

Figuur 1

of speech is constantly subject to the opposing *Forces of Unification* and *Diversification* which will determine both the n number of actual words in the vocabulary, and also the meanings of those words. Whenever a person uses words to convey meanings he will automatically try to get his ideas across most efficiently by seeking a balance between the economy of a small wieldy vocabulary of more general reference on the one hand, and the economy of a larger one of more precise reference on the other, with the result that the vocabulary of n different words in his resulting flow of speech will represent a *vocabulary balance* between our theoretical Forces of Unification and Diversification".

Op grond van deze „empirical evidence of vocabulary balance" komt Zipf dan tot zijn empirische wet voor de relatie tussen frequentie en rang.

In Deel II van zijn boek ontwikkelt hij zijn theorie verder en past deze toe op uiteenlopende gebieden van menselijke activiteit, bijv. op de bevolking van gemeenten.

„Since the C members of the population cannot live simultaneously both at the sources of raw materials and in one big city where all production and consumption occurs, it follows that the actual locations of members of the population will depend upon the comparative magnitudes of the two Forces in question.

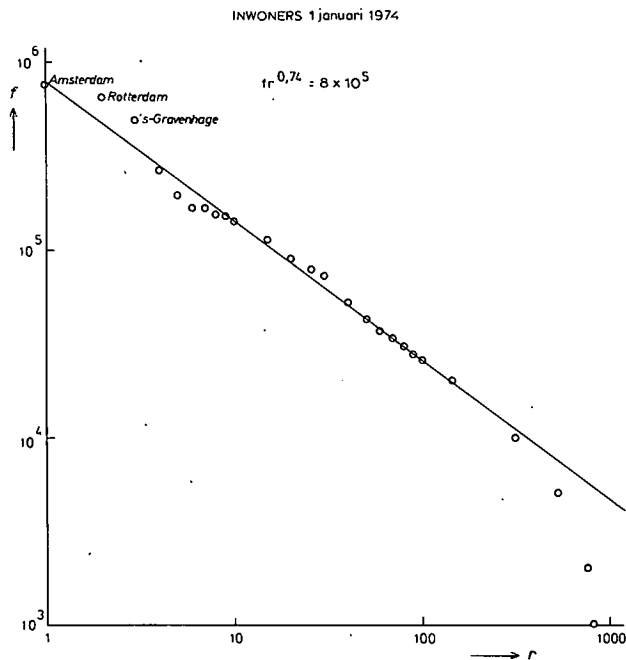
Since the Force of Diversification makes for a larger n number of communities of smaller P population size, and since the Force of Unification makes for a smaller n number of communities of larger P population size, then — if we interpret the relationship as a best straight line on doubly logarithmic co-ordinates — the result will be that the n number of different communities, when ranked, r , in the order of their decreasing P size, will follow the equation:

$$r \cdot P^A = K$$

where r is integral and positive".

Ter illustratie van het bovenstaande zijn de Nederlandse gemeenten gerangschikt naar inwonertal. In termen van Zipf vraagt men dan: hoeveel Amsterdammers zijn er?, hoeveel Hagenaars? enz. Op grond van de meest recente statistiek 2) is figuur 2 getekend. Er zit inderdaad een stuk rechte lijn in.

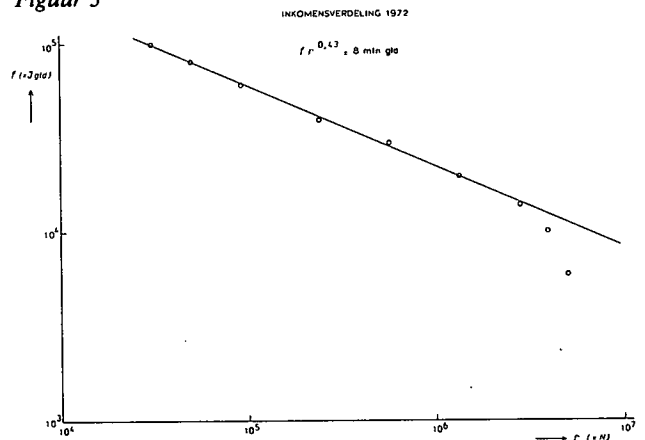
Figuur 2

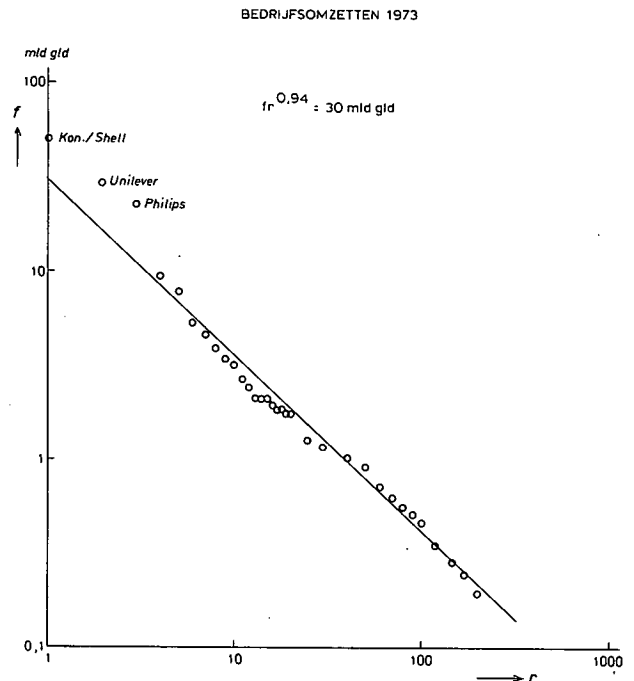
Uitzonderingen zijn enerzijds Rotterdam en 's-Gravenhage, anderzijds de omgeving beneden 10.000 inwoners. Er valt natuurlijk meer over te zeggen, hetgeen ik aan economisch-geografen en demografen moet overlaten.

Goed beschouwd betekent de Wet van Zipf gewoon een logaritisch verband tussen de betrokken grootheden en voert een simpele transformatie van deze Wet naar de gebruikelijke cumulatieve frequentieverdeling. Dit valt te illustreren

Figuur 3

Figuur 4

met behulp van de inkomensverdeling, waarbij de Wet van Zipf correspondeert met de Wet van Pareto.

Men beziet hiertoe het inkomen van elke belastingplichtige en vraagt in de terminologie van Zipf hoeveel gulden van soort (persoon) A er zijn, hoeveel van B enz. Daarna worden deze personen volgens de grootte van dat aantal gulden gerangschikt. Stel dat er N personen zijn die een inkomen van f . 100.000 hebben, dan heeft degene die f . 100.000 inkomen trekt rangnummer N . Degene die daarop in benedenwaartse richting volgt krijgt rangnummer $N+1$ enz. De r van Zipf wordt dus de N van Pareto en de f van Zipf wordt de I (inkomen) van Pareto. Aldus geldt:

$$f r^a = C \text{ en } I N^a = C \text{ ofwel } N = \frac{C'}{I^{1/a}}$$

De laatste gelijkheid is de Wet van Pareto, met $1/a$ als constante. In figuur 3 is de inkomensverdeling 1972 uitgezet 3). Globale schatting van de α van Pareto: $1/0,426 = 2,35$ (in 1967: 2,15).

2) CBS, *Bevolking der gemeenten van Nederland*, januari 1974.
3) CBS, *Bulletin no. 61*, augustus 1975.

Verlaging van de premielasten als instrument voor de economische politiek

PROF. DR. P. J. L. M. PETERS*

Verlaging van de werkgeversbijdrage aan de premies voor de sociale verzekeringen zou direct aangrijpen op dat punt in ons economisch systeem, waar de meeste economen en vele politici dat wenselijk achten, te weten de (reële) arbeidskosten. Terwijl er enerzijds een matigende invloed van uitgaat op de loonkosten, zal anderzijds het vrij beschikbare nominale looninkomen in eerste aanleg toch geen wijziging behoeven te ondergaan, zeker niet in neerwaartse richting. Er kunnen zelfs argumenten voor worden aangedragen dat het reële looninkomen als gevolg van een dergelijke maatregel eventueel een zekere stijging te zien zou geven. Daarover straks meer.

De maatregel zou bovendien een gunstige directe invloed hebben op de rentabiliteit van de bedrijven en daarmee wellicht op de ontwikkeling op wat langere termijn van de werkgelegenheid. De gunstige uitwerking op de prijsinflatie is des te groter naarmate een groter gedeelte van de daling van de arbeidskosten in lagere prijzen wordt doorberekend. De verbetering van de rentabiliteit is dan natuurlijk des te geringer en diensengevolge ook het gunstige effect op de vorming van arbeidsplaatsen in een wat verdere toekomst.

Het zal nu duidelijk zijn dat er inderdaad kans bestaat op hogere reële vrij besteedbare lonen. Dit zal met name het geval zijn, zo lang de lagere prijzen nog niet in dienstovereenkomstige lagere nominale lonen tot uitdrukking komen. Gevaar op een stagnatie van de binnenlandse bestedingen is er niet. Integendeel, de particuliere reële bestedingen worden er eerder door gestimuleerd dan afgeremd (zowel hogere reële lonen als hogere reële winstinkomens!), terwijl de collectieve bestedingen er ipso facto niet lager om behoeven te zijn.

Schaduwzijden?

Mogelijke schaduwzijden zijn: een geringer overschot op de lopende rekening van de betalingsbalans en een toename

Een ander voorbeeld heeft betrekking op de omzetten van de 200 grootste ondernemingen 4) die aan de Wet van Zipf voldoen, behoudens de drie internationals Kon. Shell, Unilever en Philips, die buiten het patroon vallen (zie figuur 4, blz. 1177). Een verklaring zal wel voorhanden zijn; bedrijfs-econometristen zullen er meer van weten.

J. H. C. Lisman

van het begrotingstekort. Voor Nederland zou men het eerste punt positief kunnen beoordelen. Het overschot op de lopende rekening is immers in de achter ons liggende jaren duurzaam groter geweest dan wat structureel nodig was. De structurele noodzaak van een positief saldo op de lopende rekening, wordt namelijk in hoofdzaak bepaald door de verplichtingen die wij op ons genomen hebben tegenover de ontwikkelingslanden. Gezien de reserves aan buitenlandse betaalmiddelen die wij in het verleden hebben opgebouwd, kunnen wij aan de bedoelde verplichtingen ruimschoots voldoen.

Overigens is het nog maar de vraag of het saldo op de lopende rekening wel zo drastisch zal verminderen als gevolg van de voorgestelde maatregel. Weliswaar mag men een groter importvolume verwachten, vanwege de grotere productie die eventueel het gevolg zal zijn van de hogere particuliere bestedingen. Aangezien echter vanwege de neerwaartse druk op ons loonkostenpeil de concurrentiepositie wat zou kunnen verbeteren, is enige stijging van de export te verwachten. Daardoor wordt het negatieve effect op de lopende rekening van de hogere import, wat afgezwakt.

Ook aan het tweede mogelijke bezwaar van een groter begrotingstekort behoeft niet zo zwaar getild te worden. Weliswaar maken velen zich grote zorgen over het tekort van vijftien miljard gulden, dat voor 1976 werd geraamd, doch voor zover mij bekend, heeft geen enkele auteur of spreker noch uit de politieke, noch uit de wetenschappelijke hoek, duidelijk gemaakt aan welke objectieve criteria het begrotingstekort dan wel getoetst zou moeten worden. In elk geval is het wel duidelijk dat een tekort niet moet worden afgemeten aan wat in het verleden gebruikelijk was. Dat de omvang van het begrotingstekort een historisch record betekent, of dat het als percentage van het nationale inkomen hoger is dan in een vorige recessieperiode, is op zich zelf beschouwd irrelevant. Er moet veeleer gekeken worden naar wat met het oog op de realisering van de doelstellingen welke de hoogste prioriteit genieten, noodzakelijk is en wat men dan als eventuele nadelige nevengevolgen wenst te accepteren. Als zodanig noemt men in de regel, voor het geval het begrotingstekort inflatoir wordt gefinancierd:

1. een geringer overschot, c.q. een groter tekort op de lopende rekening van de betalingsbalans en
2. een extra impuls voor de prijsinflatie.

Het eerste, — ik heb dat ook hierboven gesteld — is in de huidige omstandigheden voor Nederland eerder een voor- dan een nadeel.

Ten aanzien van een eventuele extra impuls op de prijsstijging, moet men evenmin al te pessimistisch zijn. Bestedingsverruiming veroorzaakt immers pas noemenswaardige

4) *Het Financieele Dagblad*, 12 september 1974.

* De auteur is hoogleraar economie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

prijsstijgingen, wanneer de ondernemingen in de buurt van volledige capaciteitsbezetting draaien. Waar er in Nederland in brede sectoren een aanzienlijke overcapaciteit aanwezig is, behoeft op een omvangrijke prijsinflatie uit hoofde van de bestedingsverruiming op zich zelf beschouwd, niet te worden gerekend. De prijsstijging wordt in het onderhavige geval van een verlaging van de premie sociale verzekering nog extra afgeremd, omdat er een initiële neerwaartse druk op de arbeidskosten door wordt geïnduceerd. Het is overigens niet precies bekend wat de omvang is van de overcapaciteit. We weten alleen vrijwel zeker dat ze er is. Bovendien geldt dat zowel voor de machines als voor de mensen in de bedrijven. Een belangrijke aanwijzing hiervoor is dat het Centraal Planbureau voor 1975 voor het eerst sinds vele jaren een daling van de gemiddelde arbeidsproductiviteit in de bedrijven verwacht. Dit is niet het gevolg van het plotseling minder inventief worden van managers en technici in het uitvinden van nieuwe arbeidsbesparende vindingen. Evenmin komt dat door het teruglopen van het investeringsvolume, alhoewel nieuwe investeringen een noodzakelijke, — maar niet voldoende — voorwaarde zijn voor het tot toepassing komen van nieuwe technische kennis. De oorzaak lijkt veeleer, dat er in de bedrijven zelf een niet geringe personeelsreserve aanwezig is. Dit gaat gepaard met een gelijktijdige minder dan optimale bezetting van de beschikbare kapitaalgoederen. Onder deze omstandigheden zal een verbetering van de bezettingsgraad zowel van machines als van mensen onder meer aanleiding geven tot een verbetering van de produktie per man en bijgevolg tot de verlaging van de produktiekosten.

Verlaging van de premies voor de sociale verzekeringen bevoordeelt de relatief arbeidsintensieve sectoren het meest. Dit impliceert met name ook dat bedrijven, waar het aandeel van de loonkosten in de totale toegevoegde waarde in de buurt van de 100% zou komen, indien het arbeidskostenniveau gehandhaafd zou worden, langer renderend zouden blijven. Daardoor zullen reeds bestaande arbeidsplaatsen langer in bedrijf kunnen worden gehouden. Zoals bekend werd het laatstbedoelde effect in het *Centraal Economisch Plan 1975* sterk benadrukt. Belangrijk is ook dat van de relatief arbeidsintensieve bedrijven en bedrijfstakken, die sectoren waar veel lage lonen voorkomen, het meeste profijt hebben van een verlaging van de premielast. De reden hiervan is dat de premielasten voor de sociale verzekering per werknemer aan maxima zijn gebonden.

Institutionele voordelen

Een gedeeltelijke overname van de premies voor de sociale verzekeringen door de centrale overheid, heeft ook institutionele voordelen. Functioneel beschouwd, heeft ons systeem van sociale zekerheid toch al méér van een collectieve voorziening dan van een verzekering. De premies van de sociale verzekeringen zijn niet anders dan een bestemmingsheffing in de vorm van een belasting op de loonkosten. Er is wat voor te zeggen dit te erkennen door de premies voor de sociale verzekeringen als één van de algemene belastingmid-

delen te beschouwen. Niet alleen zou daarmee de duidelijkheid zijn gediend, maar bovendien zou de premieheffing een belangwekkend instrument kunnen worden in de algemene economische politiek. Een van de aantrekkelijke eigenschappen ervan is namelijk dat het de mogelijkheid zou bieden tot een gedifferentieerde aanpak van de meer en minder arbeidsintensieve sectoren. In mijn opvatting zou de hoogte van de jaarlijkse premiedruk mede afhankelijk gesteld moeten worden van de conjuncturele en structurele economische situatie. Ik pleit m.a.w. voor de instelling van een „wiebelpremie” naast het reeds beschikbare instrument van de „wiebeltax”. Het zou daarom m.i. minder juist zijn om de arbeidskosten als grondslag voor de premieheffing definitief en volledig te verlaten, omdat dan juist de ingebouwde mogelijkheid tot een gedifferentieerd ingrijpen, verloren zou gaan.

Vergelijking van de gevolgen van een premiedrukverlaging met bijvoorbeeld de meer globale fiscale tegemoetkomingen de sfeer van de inkomsten-, de winst-, of de omzetbelasting, valt in een aantal opzichten ten gunste van de eerstgenoemde maatregel uit. Dat geldt ook als men haar vergelijkt met een globale verruiming van de overheidsbesteding. Naar het zich laat aanzien, is in de huidige situatie een premieverlaging zowel conjunctuur-, als structuurvriendelijk.

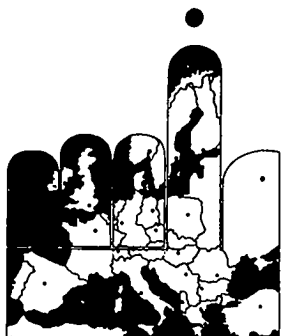
Waarom doen wij het dan niet meteen? Met deze vraag bedoel ik: waarom wordt er niet hard aan gewerkt om een actieve premie-politiek althans voor het begrotingsjaar 1977 mogelijk te maken? (Voor het komende jaar lijken de kaarten immers al geschud). Een afdoend antwoord op deze vraag heb ik eigenlijk niet kunnen bedenken. Of het zou moeten zijn dat bij de strategen van onze economische politiek het besef is gerezen, dat institutionele maatregelen alleen en alleen in Nederland genomen, ontoereikend zijn om conjuncturele en nog minder de structurele ontwikkelingen om te buigen. Meer in het bijzonder zouden genoemde strategen kunnen vrezen dat de vakcentrales een meer duurzame verbetering van de ondernemingsrentabiliteit die ongetwijfeld het gevolg zou zijn van een verlaging van de premiedruk, niet zullen gedogen. Effectuering van hogere nominale looneisen zouden de aanvankelijke terreinwinst qua inflatie en qua werkgelegenheid weer verloren doen gaan. Alleen als de vakcentrales genoeg zouden blijven nemen met de geringe verbetering die men thans ook al voorziet, zou een meer duurzame verbetering van onze industriële basis in 1978 of 1979 haalbaar zijn.

Tot slot past de opmerking, dat ik mij van de problemen van voorbereiding en concrete uitvoering van de wetgeving, welke aan een maatregel als bovengenoemd vastzitten, ten volle bewust ben. Met name de vraag welk onderdeel van de totale premielast verlaagd zou moeten worden, zal nog de nodige studie vergen. Op het eerste gezicht lijkt vanwege haar uniforme werking, een verlaging van de premie WAO in aanmerking te komen.

P. J. L. M. Peters

Schakel bij vacatures voor leidende functies steeds ESB in: in vrijwel elk groot bedrijf wordt dit blad veelvuldig gelezen.

Advertentie-opdrachten te richten aan:
ADVERTENTIE-AFDELING ESB, POSTBUS 42, SCHIEDAM, TELEFOON (010) 26 02 60

Het EFRO en het regionale beleid van de EG

EUROPA INSTITUUT LEIDEN

Op 17 oktober jl. verdeelde het Europees Fonds voor Regionale Ontwikkeling (EFRO) de eerste bedragen voor steun aan achtergebleven gebieden in de EG. Aldus werd, na „un processus institutionnel qui s'est développé à petits pas et lentement, malgré le rôle moteur joué en cette matière par la Commission ...” 1), gestart met een gemeenschappelijk regionaal beleid. Niet alleen is dit nog maar een beleid in beperkte zin, maar bovendien zijn alle problemen met betrekking tot dit nieuwe fonds verre van opgelost.

Het Verdrag van Rome en de Europese instellingen

Reeds bij de aanvang van het Europese integratieproces was het bewustzijn van de wenselijkheid om de ongelijke regionale welvaartsverdeling en mogelijke -toeneming te corrigeren duidelijk aanwezig.

In het Verdrag tot oprichting van de EGKS kreeg de Hoge Autoriteit de bevoegdheid, binnen bepaalde grenzen, een regionale politiek te voeren door middel van leningen voor omschakelings- en wederaanpassingsprojecten (art. 56).

In het EEG-Verdrag wordt reeds in de preambule nadruk gelegd op de noodzaak „het verschil in niveau tussen de onderscheidene gebieden en de achterstand van de minder begunstigde gebieden te verminderen”. Hieruit blijkt, op grond van de achterliggende liberaal-economische visie van een vrije-markteconomie, de bezorgdheid van de onderkeners voor het samengaan van de opbouw van een gemeenschappelijk markt met een verslechtering van de welvaartspositie van de armere gebieden. In artikel 2 van het Verdrag wordt als doelstelling uitdrukkelijk genoemd de harmonische ontwikkeling van de economische activiteit binnen de gehele Gemeenschap.

Alhoewel er eerder een, zij het trage, nivellering van de welvaartsafwijkingen binnen de EG plaatsgrijpt 2), blijven de regionale scheeftrekkingen nog steeds aanzienlijk. Het inkomen per capita

van Italië en Ierland ligt respectievelijk 30% en 45% beneden het EG-gemiddelde, terwijl dit van Duitsland en Denemarken ongeveer 20% hoger is. Ook binnen de lidstaten komen scherpe economische tegenstellingen voor: het bruto binnenlands produkt per hoofd van Calabrië bedraagt slechts de helft van het Italiaanse gemiddelde, terwijl Lombardije dit met bijna 50% overtreft. Drie soorten probleemgebieden, waarin de helft van de EG-bevolking is gehuisvest, kunnen onderscheiden worden: *achtergebleven agrarische streken* waarin de landbouwpopulatie 20 tot 40% of meer van de actieve bevolking vertegenwoordigt (West-Ierland, Zuid-Italië, Zuid-West-Frankrijk), *regio's in industrieel verval* die eenzijdig op verouderde industrieën afgestemd zijn waardoor een structurele werkloosheid heerst (de meeste Westeuropese textiel- en steenkoolstreken, maar vooral acuut in Groot-Brittannië) en *regio's gelegen aan de rand van de Gemeenschap* die hierdoor minder attractief zijn voor investeringen (meestal stemmen deze overeen met de landbouwprobleemgebieden; een speciaal geval vormt het z.g. „Zonenrandgebiet” langs de DDR).

ONDANKS DE ZORG VOOR DE regionale ontwikkeling in de preambule en artikel 2 van het EEG-Verdrag is daarin van een gemeenschappelijk regionaal beleid geen sprake, doch werden slechts enkele, over geheel het Verdrag verspreide artikelen opgenomen met betrekking tot de regionaal-economische problematiek in de hoop dat deze „kleine hefbomen... voldoende zouden zijn om al te grote onevenwichtigheden te voorkomen” 3). In feite bevat het Verdrag slechts vier „regionale” artikelen, namelijk in het kader van het gemeenschappelijk vervoerbeleid (art. 75.3 en 80.2), van toegelaten steunmaatregelen van de lidstaten (art. 92.3) en van de doelstellingen van de Europese Investeringsbank (art. 130a). Verder zijn een aantal bepalingen in de hoofdstukken betreffende de landbouw (art. 39.2a), het vrije personenverkeer (art. 49d) en het vervoer (art. 75.3) voorzien die een preventieve bescherming van

minder-ontwikkelde gebieden inhouden. Daar de eerste drie „regionale” artikelen eerder een bescherming van het subsidiebeleid van de lidstaten op regionaal vlak beogen, heeft alleen de Europese Investeringsbank een specifieke communautaire opdracht op dit terrein.

Sindsdien werden een aantal Europese instellingen opgericht die in meer of mindere mate bijdroegen tot nivellering van streekcontrasten in de Gemeenschap. De sectoriële hulpverlening van het Europees Oriëntatie- en Garantiefonds voor de Landbouw heeft zonder twijfel invloed gehad op de ontwikkeling van landbouwprobleemgebieden. In 1972 werd het bovendien een directe regionale rol toebedeeld door de beslissing dat de afdeling Oriëntatie, in plaats van de normale 25%, voortaan 65% van de uitgaven van de lidstaten ter bevordering van bedrijfsbeeindigingen in landbouwprobleemgebieden zou financieren 4). Ook het Europees Sociaal Fonds, dat in werking is sinds 1961, heeft indirect regionale steun verleend door financiering van de helft van de uitgaven van de lidstaten voor herscholing. Verder is, sinds 1 mei 1972, overeengekomen dat gedurende vijf jaar minstens 30% van de kredieten naar de probleemgebieden zal gaan.

ONDANKS DE indirecte en directe regionale bijdrage van deze Europese hulpfondsen, blijft hun actiesfeer sectorieel en beperkt tot aanvullingen bij het regionale beleid van de afzonderlijke lidstaten. Pas 17 jaar na het afsluiten van het EEG-Verdrag kwam een globale, niet-sectoriële regionale politiek op gang door de creatie van twee nieuwe instrumenten: het Comité voor Regionale Ontwikkeling en het Fonds voor Regionale Ontwikkeling.

1) J. van Ginderachter, La politique régionale de la Communauté, Justifications, modalités et propositions, *Revue du Marché Commun*, nr. 170, december 1973, blz. 478.

2) Zie de berekeningen in *Weekberichten van de Kredietbank*, nr. 9, 28 februari 1975, blz. 2-3.

3) L. Van Depoele, Het Europees fonds voor regionale ontwikkeling, *SEW*, nr. 7/8, juli/augustus 1975, blz. 387.

4) Richtlijn 72/160, *PB*, nr. L 96, 23 april 1972.

De (lijdens)weg naar het EFRO

Gedurende de overgangperiode was er, zoals de Commissie het uitdrukte, „in feite nauwelijks sprake van een communautaire herverdelingspolitiek ten gunste van de zwakste gebieden” 5), ondanks de studies betreffende verscheidene probleemgebieden, de regionale conferenties van 1961 en 1965, de bij de omschakeling verleende steun 6), de door de Investeringsbank — vooral aan Zuid-Italië — verstrekte leningen 7) en steun van andere instellingen.

Met de verwezenlijking van de douane-unie kwam ook het besef dat een regionaal beleid meer dan ooit noodzakelijk was omdat, naast het onverantwoorde economische en sociale isolement van de achtergebleven regio's, er ook rekening mee moet worden gehouden dat aanzienlijke regionale dispariteiten de coördinatie van het economisch beleid tussen de lidstaten voor grote moeilijkheden kunnen plaatsen en het integratieproces in belangrijke mate kunnen verstoren, zo niet tegenhouden. Bovendien ontwikkelde zich, naarmate de opbouw van de gemeenschappelijke markt vorderde, bij de lidstaten een onderlinge naijver bij het aantrekken van investeringen, waardoor een adequate regionale politiek veelal verdrongen werd door een politiek van opbieden met voordelen, hetgeen niet alleen concurrentievervalsende effecten meebracht en tot aanzienlijke verspillingen leidde, maar ook het integratieproces in gevaar bracht. Bepaalde lidstaten aarzelden niet over te gaan tot wisselkoerswijzigingen voor herstel van betalingsbalansonevenwichtigheden die in feite hun oorsprong hadden in structurele regionale deficiënties. Op 17 oktober 1969 leverde de Commissie een memorandum en een voorstel aan de Raad waarin gepleit werd voor een coördinatie van het regionale beleid en een aantal actiemiddelen werd voorgesteld 8), onder meer hulp te verstrekken aan achtergebleven gebieden door rentesubsidies (uit een fonds voor regionale ontwikkeling, te financieren uit de begrotingsmiddelen) of garanties voor leningen van de Europese Investeringsbank of andere financiële instellingen. De noodzaak van een coördinatie van het regionaal-economisch beleid van de lidstaten werd eveneens benadrukt door de Raad in zijn derde programma voor de economische politiek op middellange termijn van 9 februari 1971 9). Ook het Werner-rapport wijst op de povere resultaten inzake regionaal beleid en benadrukt nogmaals de noodzaak ervan om de economische en monetaire unie te realiseren 10). Immers, met onderling vaste wisselkoersen zullen de uit een verschillend groeitempo tussen de lidstaten voortvloeiende onevenwichtigheden zich niet meer in de betalingsbalansen manifesteren, maar in regionale onevenwichtigheden die bovendien

zullen toenemen ingevolge de grotere factorenmobiliteit binnen de unie 11).

Alhoewel het Commissie-voorstel en het Werner-standpunt door de Raad werden aanvaard 12), bleven concrete maatregelen uit. Alleen een aantal coördinatiebeginselen ten aanzien van de z.g. centrale gebieden werden vastgesteld 13), doch hun toepassing bleef, door de weigerachtige houding van de nationale overheden, vrijwel achterwege. Pas met de toetreding van Groot-Brittannië en Ierland, die elk met belangrijke regionale onevenwichtigheden worstelen, kreeg de ontwikkeling van het gemeenschappelijke regionale beleid een krachtige stimulans. Zo werd in 1972 in het slotcommuniqué van de Parijse Topconferentie erkend dat „hoge voorrang moet worden verleend aan het verhelpen in de Gemeenschap van een gebrek aan structureel en regionaal evenwicht, waardoor de verwezenlijking van de economische en monetaire unie kan worden belemmerd” 14). Toch werd niet voor een gemeenschappelijke politiek gepleit, maar alleen de verbintenis aangegaan het regionale beleid onderling te coördineren en aan te vullen met een, vóór 31 december 1973 te creëren Fonds voor Regionale Ontwikkeling. De concrete plannen hieromtrent werden eind juli en begin oktober 1973 door de Commissie aan de Raad geleverd 15), waarin de creatie werd voorgesteld van een comité voor regionaal beleid als coördinatie-instrument en van een regionaal ontwikkelingsfonds, van 2.250 mln. rekeneenheden, als gemeenschapsinstrument.

Alhoewel op de Topconferentie van Kopenhagen van 14 - 15 december 1973 werd overeengekomen het EFRO in werking te stellen op 1 januari 1974, rezen in de Raad fundamentele tegenstellingen omtrent de omvang en de verdeling van de gelden in dit fonds. Zo stemde de Raad op 17 december 1973 in met de resolutie betreffende de realisatie van de tweede etappe van de Economische en Monetaire Unie, met uitzondering van de paragrafen betreffende het regionale beleid en stelde de goedkeuring van de gehele resolutie afhankelijk van een gemeenschappelijke overeenstemming over het regionale beleid 16). Deze is er pas gekomen op de Parijse Top van 9 - 10 december 1974 toen de regeringsleiders de knoop doorhakten en zelf de omvang en de verdeling van de EFRO-middelen vastlegden voor een proefperiode van drie jaar.

EFRO: middelen en toepassingsgebied

Op 15 maart 1975 aanvaardde de Raad een aantal verordeningen en besluiten 17) waardoor, met terugwerkende kracht voor de periode 1975 - 1977, aan het EFRO 1,3 mrd. rekeneenheden worden toegekend. Hiervan dient 300 mln. verdeeld te worden in 1975 en

500 mln. in de twee volgende jaren als bijkomende steun voor regionale projecten die door de nationale regeringen gefinancierd worden. De steun wordt in de volgende verhoudingen verdeeld:

Luxemburg	0,1%
Denemarken	1,3%
België	1,5%
Nederland	1,7%
Ierland	6,0%
Duitsland	6,4%
Frankrijk	15,0%
Groot-Brittannië	28,0%
Italië	40,0%

Aan Ierland worden bovendien 6 mln. rekeneenheden toegekend dat in mindering komt op het aandeel van de andere lidstaten, met uitzondering van Italië. De financiering van het Fonds geschiedt uit het communautaire budget, behalve 150 mln. rekeneenheden die afkomstig zijn van de niet-gebruikte kredieten van de Oriëntatie-afdeling van het EOGFL.

De taak van het EFRO is de regionale onevenwichtigheden, die voortvloeien uit een overwicht van de agrarische sector, industriële veranderingen en structurele werkloosheid, te corrigeren. In aanmerking komen investeringen in regio's die door de lidstaten als probleemgebieden werden aangeduid 18). Die investeringen moeten bovendien op nationaal niveau prioriteit bezitten en bijdragen tot de correctie van regionale onevenwichtigheden die de totstandkoming van de economische en monetaire unie kunnen schaden. Tevens kan het Fonds steun verlenen aan investeringen in Franse overzeese departementen.

Het Fonds kan deelnemen in de financiering van:

a. Economisch gezonde investeringen in

5) EG-Commissie, *Vijftien jaar Gemeenschapsbeleid*, Brussel, juni 1973, blz. 47.

6) Bijna 300 mln. rekeneenheden aan EGKS-middelen van 1951 tot 1974 en de creatie van 120.000 nieuwe arbeidsplaatsen.

7) Tijdens de periode 1959 - 1974 verstrekte de Europese Investeringsbank kredieten voor ruim 2 mrd. rekeneenheden voor regionale doeleinden.

8) *PB*, nr. C 152, 28 november 1969.

9) *PB*, nr. L 49, 1 maart 1971.

10) *PB*, nr. C 136, 8 oktober 1970.

11) J. C. P. A. van Esch, *Economische en monetaire unie*, Europese Monografieën, nr. 18, Deventer, 1975 blz. 21.

12) *PB*, nr. C 28, 27 maart 1971.

13) *PB*, nr. C 111, 4 november 1971. Deze coördinatiemaatregelen, die sinds 1972 ingevoerd werden, hebben betrekking op vier aspecten: eenzelfde maximale steun, doorzichtigheid van de steunverlening, het specifieke regionale karakter en de sectoriële uitwerking van de regionale steun.

14) *EG-Algemeen Verslag*, 1972, blz. 12.

15) *PB*, nr. C 86, 16 oktober 1973 en *PB*, nr. C 106, 6 december 1973.

16) *PB*, nr. C 114, 27 december 1973.

17) *PB*, nr. L 73, 21 maart 1975.

18) Momenteel is nog steeds geen volledige officiële lijst van de Europese probleemgebieden beschikbaar.

industriële, ambachtelijke of dienstverlenende activiteiten van ten minste 50.000 rekeneenheden, mits minstens 10 arbeidsplaatsen worden gecreëerd of arbeidsplaatsen in stand worden gehouden in het kader van een omschakelings- of herstructureringsprogramma gericht op het veilig stellen van het concurrentievermogen van de vestiging. Investeringskosten in de tertiaire sector moeten verband houden met toerisme of betrekking hebben op een vrije vestigingskeuze. Bovendien moeten deze investeringen een directe invloed hebben op de ontwikkeling en het werkgelegenheidsniveau van de regio. De deelneming van het Fonds bedraagt 20% van de investeringskosten, met een maximum van 50% van de nationale overheidssteun (subsidies en rentesubsidies of een equivalent daarvan). Bovendien moet de deelneming beperkt blijven tot het gedeelte van de investering dat 100.000 rekeneenheden per gecreëerde arbeidsplaats en 50.000 rekeneenheden per in stand gehouden arbeidsplaats niet overschrijft.

b. Infrastructuur-investeringen:

- die rechtstreeks verband houden met de ontwikkeling van de hierboven vermelde activiteiten en die geheel of gedeeltelijk gefinancierd worden door de nationale overheid of een daarmee gelijkgestelde instantie;
- met betrekking tot toegangswegen tot landbouwbedrijven, elektriciteits- en drinkwaterinstallaties en, in toeristische gebieden, waterzuiveringsinstallaties, die gelegen zijn in bergstreken of in probleemgebieden, voor zover deze samenvallen met de regio's waarop de verordening van toepassing is. De steun bedraagt 30% van de overheidsuitgaven voor investeringen beneden de 10 mln. rekeneenheden en 10% tot maximaal 30% voor investeringen van een hoger bedrag. De bijdrage kan — geheel of gedeeltelijk — de vorm aannemen van een rentesubsidie van 3 punten voor de door de Europese Investeringsbank verstrekte leningen.

c. Studies over regionale problemen, tot maximaal 50% van de kosten, die op verzoek van een lidstaat werden ondernomen.

Vermeld moet nog worden dat tussen de Raad en het Europese Parlement een bevoegdheidsconflict rees over het al dan niet verplichte karakter van de EFRO-uitgaven (19). Het Europese Parlement, hierbij gesteund door de Commissie, is van oordeel dat het om niet-verplichte uitgaven gaat, omdat de basisverordening van het Fonds slechts vastleggings- en geen betalingskredieten bevat. Als zodanig zou de zeggenschap over de omvang van de uitgaven binnen de grenzen van de vastleggingskredieten bij het Parlement berusten, terwijl in geval van verplichte uitgaven de Raad het

laatste woord heeft. Het Parlement dreef uiteindelijk zijn zin door, althans voor de proefperiode.

De eerste verdeling

De eerste uitkeringen van het EFRO vonden plaats op 17 oktober 1975. Van de beschikbare 300 mln. rekeneenheden werden er 160 mln. verdeeld, waarvan ongeveer 90 mln. vóór het einde van het jaar in handen van de aanvragers zullen zijn.

De eerste steun gaat naar 655 projecten, met een globale waarde van 1.250 mln. rekeneenheden in acht lidstaten, waarvan 448 op het gebied van de infrastructuur (100 mln. rekeneenheden) en 207 in de industriële, ambachtelijke en dienstverlenende sector (60 mln.) waardoor 36.000 arbeidsplaatsen gecreëerd of behouden zullen worden. Ongeveer 90% van de uitkeringen kwam ten goede aan vier lidstaten: Italië (86,8 mln. rekeneenheden), Frankrijk (22 mln.), Groot-Brittannië (21,2 mln.) en Ierland (14,2 mln.). Duitsland ontving 6,2 mln. rekeneenheden, Nederland 5,6 mln., Denemarken 3,9 mln. en Luxemburg 700.000 rekeneenheden. België is het enige land dat, deze keer, buiten de verdeling viel omdat, ten gevolge van onenigheid tussen de taalgemeenschappen en het plotselinge overlijden van de minister van Economische Zaken, de steunaanvragen te laat werden ingediend bij de Commissie.

De steun aan Nederland van ca. f. 19 mln. is bestemd voor twee projecten in Groningen (Eemshaven en Winschoterdiep) en één in Limburg (autoweg Heerlen - Maastricht).

Niet alle aanvragen van de lidstaten werden aanvaard door het Comité van het Fonds, dat samengesteld is uit vertegenwoordigers van de lidstaten en onder voorzitterschap van een Commissie-vertegenwoordiger staat. Een aantal aanvragen voor financiering van grote wegenwerken in Italië, Nederland, Frankrijk en Duitsland werden voorlopig niet in behandeling genomen omdat men eerst wil nagaan of deze stroken met de vastgelegde criteria. Het gevaar is immers niet denkbeeldig dat de verstrekte EG-fondsen voor andere doeleinden gebruikt zouden worden door de nationale overheden, vooral in een periode dat de lidstaten pogen hun uitgaven te beperken. Trouwens, van Westduitse zijde werd in die zin kritiek geuit op de gang van zaken in het Fonds en op de al te gemakkelijke houding van de Commissie in dit opzicht. Immers, niet alleen werd geld verstrekt voor projecten die bijna of helemaal klaar zijn, maar bovendien kunnen ook achter bepaalde z.g. regionale projecten vraagtekens worden gezet, zoals de aanleg van de weg in de omgeving van Gargano, waarbij de Italianen in hun aanvraag om steun uitvoerig zijn ingegaan op het na-

tuurschoon, maar helemaal niet op het basiscriterium: de creatie van werkgelegenheid. Anderzijds kan men zich afvragen of de Westduitse reactie niet ingegeven is door het afwijzen van hun aanvragen voor financiële steun voor de bouw van een kuurhuis op Sylt, een ijsbaan in Beieren en een zwembad in het zonegebied. Met andere woorden, zoals verwacht kon worden, komt het regionaal beleid van de EG in een sfeer van onderlinge touwtrekkerijen, die niet zo vlug zal verdwijnen zolang de nationale overheden afkerig zijn van een op Gemeenschapsniveau gecoördineerde planning van het regionale beleid en Commissie-inmenging ter zake.

Het resterende bedrag van 1975 — 140 mln. rekeneenheden — zal verdeeld worden in de loop van december. Omdat Ierland reeds viervijfde, Italië drievierde en Frankrijk de helft van hun quotum opnamen, zal het merendeel naar Groot-Brittannië gaan dat tijdens de eerste verdeling slechts een kwart van zijn allocatie opnam.

Besluit

Het Europese economische integratieproces heeft zonder twijfel als een krachtige motor gewerkt voor de welvaartsverhoging die de lidstaten kenden, doch de aanzienlijke welvaartskloof tussen rijke en arme regio's is gebleven, zo niet versterkt. Een nivellering hiervan is nochtans noodzakelijk, niet alleen om zijn inherente sociale onrechtvaardigheid, maar ook wegens het gevaar dat van regionale welvaartsverschillen op de verwezenlijking van de integratie uitgaat en de belemmering ervan voor de realisatie van de economische en monetaire unie. Het regionale beleid werd evenwel van meet af aan als een zaak van de lidstaten beschouwd, doch de ervaring is dat zij inzake regionale hulpverlening onderling zijn gaan wedijveren om door allerlei faciliteiten elkaar zoveel mogelijk investeringen af te snoepen (20). In die zin werd art. 92.3 van het EEG-Verdrag al te vaak door de lidstaten als een alibi misbruikt om subsidies te kunnen verlenen voor allerlei doelstellingen in door hen aangeduide probleemgebieden. Pas recent heeft de Commissie zich hier niet langer meer bij neergelegd en hebben een aantal lidstaten, zoals België, moeten ervaren dat de Commissie het niet eens is met hun steunwetgeving, de af-

19) C. D. Ehlerman, Applying the new budgetary procedure for the first time (article 203 of the EEC Treaty), *Common Market Law Review*, augustus 1975, blz. 335-337. L. Van Depoele, op. cit., blz. 389-390.

20) Voor een overzicht van de diverse nationale steunmaatregelen, zie P. de Castelbajac, Les aides à l'expansion industrielle régionale dans les pays du Marché Commun, *Notes et Etudes Documentaires* (La documentation française), nr. 3917, 11 september 1972.

Schatkistpapier en indirecte kredietbeheersing

DRS. H. H. COLJÉ*

In *ESB* van 22 oktober jl. verscheen een artikel van Drs. Kruijmel over de rol die het schatkistpapier vervult in het systeem van indirecte kredietbeheersing. De liquiditeitsreserve waartoe de banken zich onder dat systeem hebben verplicht, wordt, zoals bekend, voornamelijk aangehouden in de vorm van schatkistpapier. Daardoor heeft, aldus Drs. Kruijmel, het rijk zich de laatste 2 jaar goedkoop kunnen financieren. Thans zou het rijk door zijn grote financieringsbehoefte de werking van het systeem dreigen te verzwakken. Voorts ziet de schrijver van het artikel het overleg dat De Nederlandsche Bank heeft gevoerd over een meer direct systeem als een indicatie voor een mogelijke zwakte van het indirecte systeem. Op deze drie opmerkingen willen wij gaarne ingaan.

Werking van het systeem

Om te beginnen met de laatste opmerking: het indirecte systeem heeft, evenals elk ander systeem, uiteraard zijn beperkingen. Tegen het in het verleden gehanteerde directe systeem — de z.g. kredietplafonds — zijn destijds eveneens bezwaren aangevoerd, waarvan het belangrijkste was dat het verstarrend werkte: alle banken mochten gedurende een lange reeks van jaren

hun (korte) kredieten slechts in een gelijk, beperkt tempo uitbreiden. Ook het hollen-of-stilstaan-effect werd als een bezwaar gevoeld: een veelal explosieve kredietexpansie in de korte perioden zonder restrictie en een krachtig afremmen in de lange perioden met restrictie. Deze bezwaren gaven De Nederlandsche Bank aanleiding met het bankwezen (banken, Postgiro/RPS) in overleg te treden over een ander systeem dat in beginsel de concurrentie niet zou beperken. Na een uitvoerig overleg kwam een systeem van indirecte kredietbeheersing tot stand waarbij de banken zich verplichten bepaalde percentages liquide activa aan te houden tegenover hun creditgelden.

De werking van het systeem berust op de veronderstelling dat de verhouding tussen liquide activa en creditgelden terugloopt door kredietverlening (en lange beleggingen) van het bankwezen en dat de bereidheid tot kredietverlening vermindert wanneer de vrije marge tussen de feitelijk aanwezige en de verplichte liquiditeit kleiner wordt resp. verdwijnt. Een individuele bank kan proberen hieraan te ontkomen door meer creditgelden aan te trekken dan andere banken, waardoor zij toch aan de liquiditeitsreserveplicht zal kunnen voldoen en derhalve minder zal worden gehinderd in haar kredietexpansie. Een dergelijke strijd om de cre-

ditgelden zal met name zijn te verwachten in een z.g. zware fase van het systeem, wanneer de banken de benodigde liquiditeiten slechts ten koste van een beroep op De Nederlandsche Bank kunnen verkrijgen. Dit zou kunnen leiden tot een rente-opdrijving, die tweemaal gevolgen kan hebben: repatriëring van het netto buitenlandse actief van de banken en/of kapitaalvoer van de niet-monetaire sectoren. Beide bewegingen kunnen onder bepaalde omstandigheden ongewenst zijn, met name in het vrij uitzonderlijke geval dat de zware fase van het indirecte systeem zou worden toegepast in een periode waarin de lopende rekening van de betalingsbalans een groot overschot vertoont. In dat geval kan het aanbeveling verdienen de zware fase van het systeem niet te laten ingaan, doch in plaats daarvan bepaalde directe elementen aan het systeem toe te voegen. (Overigens moet worden opgemerkt dat elke vorm van monetaire beperking, dus ook de kredietplafonds, het risico van rentestijging en daarmee van een zekere kapitaalvoer met zich meebrengt).

De conclusie is dat het systeem van indirecte kredietbeheersing het beste past in het klassieke beeld, waarbij een overspannen economie gepaard gaat met betalingsbalanstekorten: een rentestijging die uit dit systeem kan voortvloeien behoeft dan geen grote bezwaren met zich mee te brengen. Gaat een overspannen economie echter gepaard met grote betalingsbalansoverschotten, dan kunnen directe elementen de voorkeur verdienen. Hoewel de economische situatie thans geenszins aanleiding geeft tot kredietbeperking, heeft het toch bepaalde voordelen een verplichte liquiditeitsreserve die een zekere vrije marge laat ten opzichte van het feitelijke liquiditeitsbezit, te handhaven: wanneer de omstandigheden zulks vereisen kan snel en soepel worden overgeschakeld naar de zware fase van het indirecte systeem. Het nieuwe instrumentarium kan voorts voorkómen dat de kredietplafonds weer zo langdurig moeten worden toegepast als dat in het verleden helaas noodzakelijk was.

bakening van probleemgebieden en de overdreven hulpverlening.

Deze bekommernis heeft de Commissie er verder toe aangezet een aantal maatregelen uit te werken voor de coördinatie van de regionale steunverlening van de lidstaten in de z.g. centrale gebieden en geleidelijk een gemeenschappelijk regionaal beleid te ontwikkelen voor de nivellering van regionale welvaartsafwijkingen. De creatie van twee nieuwe instrumenten, het Comité voor Regionale Ontwikkeling en het EFRO, is zonder twijfel een belangrijke stap in die richting. Toch blijft de weg naar een gemeenschappelijk regionaal beleid nog lang: het EFRO is, ondanks de

opzet van een globale streekbenadering, niet meer dan „een mechanisme tot subsidiëring van het nationale ontwikkelingsbeleid van de diverse lidstaten” 21). Anderzijds moet de, momenteel, aanvullende rol van het EFRO gezien worden in het licht van de voorzichtige politiek die de Commissie voert om een gemeenschappelijk beleid te introduceren omdat het hier in wezen gaat om een evenwichtsstrijd tussen Gemeenschaps- en nationale bevoegdheden.

Europa Instituut Leiden

Goedkope financiering

De tweede opmerking van Drs. Kruijmel betreft de goedkope financiering door het rijk als gevolg van het indirecte systeem. Hij wijst erop dat de laatste twee jaar het rendement op het uitgegeven schatkistpapier meestal 1% tot 1½% lager lag dan dat op staatsleningen met een overeenkomstige looptijd en dat in 1970 en 1971 deze verschillen veel geringer waren. Allereerst

21) L. Van Depoele, op. cit., blz. 394.

* De auteur, werkzaam bij De Nederlandsche Bank, geeft in dit artikel zijn persoonlijke opvattingen weer.

zij hierbij aangetekend dat in andere jaren in het verleden (voordat er van een verplichte liquiditeitsreserve sprake was) marges van gemiddeld 1% ook voorkwamen. Het is natuurlijk heel moeilijk aan te tonen of een financiering goedkoop was, omdat zoveel factoren daarbij een rol spelen. Toch kan niet ontkend worden dat de afgiftetarieven voor schatkistpapier sedert de invoering van de verplichte liquiditeitsreserve soms aan de relatief lage kant waren. In hoeverre dit aan de verplichte liquiditeitsreserve is toe te schrijven is moeilijk te kwantificeren. Hierbij kunnen twee kanttekeningen worden geplaatst.

- a. Wij menen dat het niet nodig is dat er een invloed van de verplichte liquiditeitsreserve op de tarieven voor schatkistpapier uitgaat, zolang er een zekere vrije marge bestaat.
- b. Veel belangrijker is echter dat er *andere* factoren zijn opgetreden die de afgiftetarieven voor schatkistpapier hebben beïnvloed; wij komen daarop nog terug.

Wat de eerste kanttekening betreft: de vrije liquiditeitsmarge schommelde (op enkele maanden na) tussen ca. 1% en 3% van de kort-toevertrouwde gelden, wat overeenkomt met rond f. 400 mln. tot f. 1.400 mln. Indien banken in de lichte fase minder schatkistpapier willen kopen, bijv. omdat de rente hen niet aanstaat, dan zijn zij daarin vrij. De Nederlandsche Bank zal immers zo nodig de liquiditeitsreserve verlagen om de gewenste vrije marge te handhaven. Het „hamsteren” van schatkistpapier door banken met het oog op een eventuele zware fase is niet nodig, want in die fase zal schatkistpapier tegen een redelijke rente ter beschikking worden gesteld. Ook kan een individuele bank met een eventueel tekort interbancair krediet opnemen (dat niet als aftrekpost voor de liquiditeitsreserve meetelt) en geld uitzetten in één van de vormen die wel meetellen in de liquiditeitsreserve. Misschien heeft dit marktmechanisme nog niet optimaal gewerkt, maar als dat zo is, moet het de marktpartijen mogelijk zijn dit te verbeteren.

De tweede kanttekening is dat *andere* factoren dan de liquiditeitsreserve een belangrijke invloed op de tarieven voor schatkistpapier hebben uitgeoefend. In dit verband kan worden gewezen op de grote ontvangstenexcedenten van het rijk in de jaren 1972 t/m 1974 van in totaal ca. f. 5 mrd. (mede veroorzaakt door afomingsleningen van het rijk op de kapitaalmarkt ter compensatie van kapitaal invoer), resulterend in netto-aflossingen van schatkistpapier in 1972 en 1973 en een toeneming van het tegoed van het rijk bij De Nederlandsche Bank van f. 2,6 mrd. in januari 1972 tot f. 6,6 mrd. in januari 1975, met inbegrip van de bijzondere rekening van het rijk uit hoofde van de overdracht van de IMF-

positie ad f. 1.400 mln. en de herfinancieringsrechten. Daar komt nog bij dat gedurende een lange periode (september 1971 tot februari 1973) in het geheel geen schatkistpapier werd geplaatst, zodat er een willige markt was toen de afgifte van schatkistpapier werd hervat. Het is geen wonder dat onder deze omstandigheden de rente voor schatkistpapier werd gedrukt. Toen echter de „sellers' market” omsloeg in een „buyers' market” — althans in de ogen van marktpartijen — had dit een belangrijke invloed op de rentebehoudingen.

Hiervan geeft Drs. Kruimel zelf een voorbeeld. Hij schrijft:

„Sedert het bekend worden van het feit dat het rijk zijn grote financieringsbehoefte (ca. f. 14 mrd.) ook met monetaire middelen moet gaan financieren, is de situatie met betrekking tot het schatkistpapier in het indirecte kredietbeheersingssysteem veranderd. Daardoor zijn in een korte tijd de mogelijkheden voor de banken om een redelijke rente te verkrijgen verbeterd”.

Daarmee geeft hij dus al aan dat het indirecte systeem geen oorzaak van goedkope financiering door de staat hoeft te zijn waarmee zijn stelling dat het rijk de vruchten van het systeem plukte, wordt ondergraven.

Verzwakking systeem

Tenslotte komen wij tot de derde opmerking namelijk dat het rijk door haar grote financieringsbehoefte de werking van het gehele indirecte systeem dreigt te verzwakken. Als De Nederlandsche Bank een stringente monetaire politiek zou willen voeren, kan het maximumpercentage voor de liquide activa die een bank tegenover de korte passiva moet aanhouden (de x) 5% boven het feitelijke liquiditeitsbezit van de collectiviteit van de banken per het einde van het voorafgaande jaar worden vastgesteld (de z.g. „remweg” van 5%). Voor 1974 en 1975 is aldus een maximum van x vastgesteld van 16% resp. 15%, bij een y (het verplichte liquiditeitspercentage tegenover de lange passiva) van 6%. Volgens Drs. Kruimel zou door het optrekken van de x het verschil met de y zo groot worden dat de mogelijkheid niet denkbeeldig moet worden geacht dat er een ongewenste ontwikkeling ontstaat ten opzichte van de lange passiva.

Hierbij kan het volgende worden aangetekend. Zolang de x niet belangrijk boven de in de laatste jaren vastgestelde maximum-percentages uitkomt, kan niet van een nieuw probleem worden gesproken. Het valt nog niet te bezien of de x wel belangrijk daarboven zal moeten worden verhoogd. Over de omvang van een eventuele monetaire financiering van het rijk is immers nog niets bekend. Evenmin is bekend in hoeverre deze financiering zal plaatsvinden door een netto-afgifte van schatkistpapier en in hoeverre door een da-

ling van het saldo van het rijk bij De Nederlandsche Bank. Voorts dient te worden bedacht dat een toeneming van de portefeuille schatkistpapier bij de banken ten dele wordt geabsorbeerd door een stijgende liquiditeitsplicht die verband houdt met de toeneming van de creditgelden. Als een belangrijk verdergaande verhoging van x nodig zou zijn — wat bepaald niet vaststaat — en als dat inderdaad problemen zou opleveren — wat evenmin vaststaat — dan is een discussie daarover altijd mogelijk. Er is geen reden bij voorbaat te veronderstellen dat voor eventuele problemen op dit gebied geen oplossing zou kunnen worden gevonden. Voor de vrees, dat het rijk door haar grote financieringsbehoefte de werking van het gehele systeem dreigt te verzwakken, lijkt derhalve geen aanleiding te bestaan.

H. H. Coljé

Naschrift

Drs. H. H. Coljé maakt naar aanleiding van mijn artikel „Schatkistpapier en indirecte kredietbeheersing” een aantal belangwekkende opmerkingen. Gaarne maak ik van de gelegenheid gebruik om zijn en mijn argumenten nader te belichten. Er zal van de door hem gekozen volgorde worden uitgegaan.

Uit mijn opmerking ten aanzien van de toevoeging van directe elementen aan het systeem van indirecte kredietbeheersing mag niet worden afgeleid dat een systeem van directe kredietbeheersing te prefereren zou zijn. Er is geenszins een waarde-oordeel over een van beide systemen uitgesproken. Wel is aangevoerd dat een zware fase in Nederland op het moment nauwelijks haalbaar lijkt. Immers, de lopende rekening van de betalingsbalans vertoont reeds vanaf 1972 aanzienlijke overschotten, terwijl deze naar verwachting in de komende jaren zeer groot zullen blijven (bijv. in 1976: f. 7 mrd.). Men kan zich derhalve afvragen of het voor De Nederlandsche Bank, indien zij een stringente monetaire politiek wil voeren, gedurende een tamelijk lange reeks van jaren mogelijk zal zijn om niet haar toevlucht tot directe elementen te nemen. Wellicht dat men hier zelfs van een semi-duurzame zwakte van het indirecte systeem zou kunnen spreken. Met andere woorden, het systeem van indirecte kredietbeheersing blijkt een goed instrument te zijn voor een lichte vorm van kredietbeheersing. Voor een zware vorm lijkt het de eerstkomende jaren — in verband met de grote overschotten op de lopende rekening — minder geschikt.

Het tweede punt betreft de relatief goedkope financiering door het rijk. Drs. Coljé voert aan dat ook voor 1970 het rendement op het uitgegeven schat-

kistpapier regelmatig ca. 1% onder dat van staatsleningen met overeenkomstige looptijd heeft gelegen. Hoewel dit juist is, is deze opmerking voor mijn betoog minder relevant. Voor 1973 was het bankwezen immers niet min of meer verplicht om het schatkistpapier af te nemen. De in die tijd gehanteerde afgiftesystemen maakten daarbij de keuze van het bankwezen tussen al of niet aankopen, eenvoudiger.

Dat het rijk zich goedkoop heeft kunnen financieren blijkt Drs. Coljé met mij eens te zijn, aangezien hij stelt „het kan niet ontkend worden dat de afgiftetarieven voor schatkistpapier sedert de invoering van de verplichte liquiditeitsreserve soms aan de relatief lage kant waren”. Alleen wordt door hem aangevoerd dat er behalve het indirecte systeem ook andere factoren de oorzaak voor waren. Dit betreft dan met name de grote ontvangsten-excedenten van het rijk en het gedurende een langere periode niet uitgeven van schatkistpapier. Het lijkt echter de vraag of deze factoren wel zo belangrijk zijn geweest voor de tarieven van het schatkistpapier. Naar alle waarschijnlijkheid zou, toen in 1973 de emissies van schatkistpapier werden hervat, de markt — tegen de dan geldende tarieven — in het geheel niet „willig” zijn geweest, indien toen het indirecte systeem niet voor de deur had gestaan.

In mijn artikel is duidelijk de periode genoemd waarin het rijk zich goedkoop heeft kunnen financieren, namelijk van begin 1973 tot juli 1975 (en niet meer daarna). Het is derhalve wel degelijk het rijk geweest, dat in de eerste twee jaar de zoete vruchten van het systeem plukte. Daarbij is niet gesteld dat het systeem van indirecte kredietbeheersing per definitie oorzaak van de goedkope financiering van het rijk moet zijn. Wel dat het dit tot juli 1975 is geweest.

Zeer belangwekkend zijn de opmerkingen welke ad a worden gemaakt. Natuurlijk kan men theoretisch stellen dat iedere bank vrij is om schatkistpapier te kopen, hoewel het rente-argument bij het veelvuldig gehanteerde tender-

systeem nauwelijks opgaat. De banken weten dan immers pas na hun inschrijving wat de rente is. In de praktijk zal het voor een individuele bank nauwelijks mogelijk zijn om een aantal opeenvolgende keren niet mee te doen bij een emissie. Het is met name de vraag of de betreffende bank de hieraan verbonden risico's zal willen lopen.

Derhalve mag men stellen dat de individuele banken alleen al uit concurrentieel oogpunt min of meer verplicht zijn om gelijke tred te houden bij emissies van schatkistpapier. De redenering dat De Nederlandsche Bank de liquiditeitsreserve zo nodig zal verlagen doet dan ook alleen opgeld, indien het bankwezen in haar geheel (of voor een groot deel) weigert om op emissies van schatkistpapier in te schrijven. Het lijkt zowel voor de monetaire autoriteiten als voor de banken een goede zaak dat dit nog nooit is voorgekomen.

Het derde punt betreft de verzwakking van het systeem door de financieringsbehoefte van het rijk. Drs. Coljé stelt dat „het nog valt te bezien of de x wel belangrijk boven de in de laatste jaren vastgestelde maximum-percentages moet worden verhoogd. Over de omvang van een eventuele monetaire financiering van het rijk is immers nog niets bekend”. De laatste is echter wel globaal te benaderen. Het netto-kapitaalmarktberoep van het rijk en de lagere overheid bedroeg in procenten van het nationaal inkomen vanaf 1957 (zie tabel 1).

Het blijkt dat in de jaren met een vrijwel overeenkomstige conjunctuurfase als welke voor 1976 wordt verwacht (1958/1959, 1967/1968 en 1972) een relatief groot beroep op de kapitaalmarkt mogelijk was. Het grote nettoberoep dat in 1958/1959 werd gerealiseerd vond echter plaats in een periode dat de spaarquote rond de 20 lag en de particuliere spaarquote circa 1 punt boven het voor 1976 verwachte niveau van 14,8. Vooralsnog lijkt een nettoberoep ter grootte van circa 4,5% van het nationaal inkomen in 1976 goed haalbaar. Dit impliceert dat de overheid

ca. f. 9,5 mrd. op de kapitaalmarkt zal kunnen dekken. Er is derhalve in 1976 f. 7,5 mrd. monetair te financieren.

Van het tekort ad f. 17 mrd. heeft f. 14 mrd. betrekking op het rijk en f. 3 mrd. op de lagere overheid. Als ruwe schatting zou men de volgende onderverdeling kunnen maken tussen kapitaalmarkt en monetaire financiering:

Tabel 2

	Kapitaalmarkt	Monetair	Totaal
Rijk	7,5	6,5	14
Lagere overheid	2	1	3
Totale overheid	9,5	7,5	17

De monetaire financiering van het rijk zal voor een deel kunnen plaatsvinden door middel van een afbouw van haar tegoed bij De Nederlandsche Bank. Gezien de huidige stand kan worden gedacht aan een bedrag van ca. f. 3 mrd. Men mag er dan ook van uitgaan dat het uit hoofde van de financieringsbehoefte van het rijk in 1976 te plaatsen bedrag aan schatkistpapier de f. 3 mrd. zal benaderen. Ruwweg kan men dit gelijkstellen aan een marge in procenten van de kort-toevertrouwde gelden van 6.

Het ligt derhalve voor de hand dat De Nederlandsche Bank alleen al voor het afkomen van de vrije marge de x zeer dicht in de buurt van het huidige maximum-percentage moet gaan brengen. Het is dan ook evident dat het rijk door haar grote financieringsbehoefte De Nederlandsche Bank in de wielen zal rijden, indien de laatste wil overgaan tot een verzwakking van de indirecte kredietbeheersing. Alleen al het feit dat de x op een niveau zal moeten worden gesteld dat enkele punten ligt boven wat bij een normale financieringsbehoefte van het rijk nodig was geweest, lijkt een afdoende bewijs dat mijn conclusie, dat de grote financieringsbehoefte van het rijk de werking van het indirecte systeem dreigt te verzwakken, onveranderd gehandhaafd kan blijven.

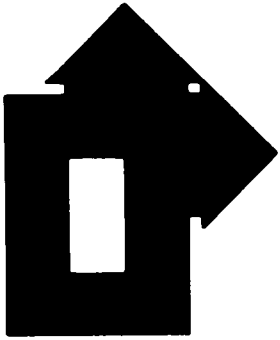
B. J. Kruimel

Tabel 1

	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974
Netto-beroep door:																		
Rijk	0,2	0,7	2,1	1,6	1,6	1,0	1,9	1,4	1,2	1,6	2,2	1,5	2,3	1,8	1,9	1,6	1,2	1,4
Lagere overheid	1,8	4,8	3,6	3,4	2,4	1,1	2,4	3,0	3,1	1,6	2,2	2,1	1,3	1,6	2,1	3,2	1,3	2,3
Totale overheid	2,0	5,5	5,7	5,0	4,0	2,1	4,3	4,4	4,3	3,2	4,4	3,6	3,6	3,4	4,0	4,8	2,5	3,7
(financieringstekort overheid	3,9	5,4	2,0	1,0	2,1	3,6	3,6	5,2	4,9	5,0	5,1	5,0	4,4	3,8	3,8	1,8	1,4	2,8)

Bron: jaarverslag De Nederlandsche Bank.

**Indien u niet álles op economisch gebied kunt lezen,
dan kunt u ESB onmogelijk missen.**

Impasse

A. F. VAN ZWEEDEN

In een situatie waarin het voor ieder duidelijk zou moeten zijn dat alleen overeenstemming over de doelstellingen van het sociaal-economisch beleid nog uitkomst kan bieden, hebben de partijen in de Stichting van de Arbeid zich juist dieper dan ooit in hun stellingen ingegraven. Collectieve onderhandelingen aan de top lijken niet meer de basis te kunnen bieden voor het bereiken van overstemming wanneer het machtsverwicht op de arbeidsmarkt zo grondig verstoord is als thans het geval is. Van deze elementaire kennis van de arbeidsverhoudingen hebben ideologen van de samenwerkings- en integratiegedachte geen kaas gegeten. Ook het kabinet heeft tot het laatst in de illusie geleefd dat de „sociale partners” in de Stichting van de Arbeid nog tot een akkoord te verleiden zouden zijn op basis van enkele „voorstellen ter overweging”. Uit de verantwoordige reacties van minister Boersma na de definitieve mislukking van het overleg, kan worden afgeleid dat het voor hem een raadsel moet zijn dat werkgevers en werknemers elkaar juist in tijden van crisis niet kunnen vinden in een gezamenlijke aanpak van het toch centraal gestelde probleem van de werkloosheid.

De werkgeversdelegatie heeft bij het overleg een discussienota ter tafel gebracht waarin op overheid en vakbeweging een beroep wordt gedaan met de werkgevers te gaan praten over een „breed maatschappelijk akkoord”. In het wat kryptisch gestelde communiqué dat de Rijksvoorlichtingsdienst verspreidde na de besprekingen die het kabinet met werknemers en werkgevers had gevoerd, is ook sprake van een tripartite overleg over een meerjarig arbeidsvoorwaardenbeleid. Hoe nuttig zo een gesprek ook zou kunnen zijn, op het moment waarop het op tafel kwam kon het overleg over het arbeidsvoorwaardenbeleid voor 1976 niet meer gered worden.

De tekst van de werkgeversnota maakt duidelijk dat het niet eens de bedoeling van de ondernemers kan zijn geweest het overleg uit de impasse te halen. Naar hun opvatting was het immers zinloos te onderhandelen over het jaar 1976, waarin

geen enkele vorm van loonsverhoging, ook geen prijscompensatie, mogelijk is. De werkgevers beschouwen 1976 als een overgangsjaar waarin een begin moet worden gemaakt met de ombuiging van de reële arbeidskosten.

Er is in de Stichting van de Arbeid niet echt onderhandeld. Ook niet op de laatste dag toen het kabinet tot de conclusie moest komen dat het zelf de verantwoordelijkheid voor de inkomensontwikkeling in 1976 op zich moest nemen. Werkgevers en werknemers hebben volstaan met het uitwisselen van standpunten (Boersma in Brandpunt: „Het was net de voetbalwedstrijd Nederland-Italië. Kok en Van Veen die de bal zo lang mogelijk in de eigen ploeg willen houden en geen stap vooruit willen doen”). Het kabinet kon, zoals Albeda in *ESB* van 19 november jl. schreef, geen neutrale bemiddelaarsrol spelen, de overheid met haar verantwoordelijkheid voor de werkgelegenheid en een verantwoord niveau van collectieve voorzieningen, is immers zelf belanghebbende partij bij het loongesprek.

Er komt nu dus een „samenstel van maatregelen” om lonen en andere inkomens aan banden te leggen. Boersma maakt de indruk van een minister die een rol krijgt opgedrongen die hem helemaal niet ligt. Ingrijpen in de lonen is een activiteit die een man als Boersma wezensvreemd is. Over lonen en arbeidsvoorwaarden behoren de sociale partners het eens te worden, de overheid behoort zich daar eigenlijk niet mee te bemoeien.

Al is de knoop voor 1976 nu doorgemaakt, de vraag is hoe het arbeidsvoorwaardenbeleid op langere termijn zo moet worden geregisseerd dat de centrale beleidsdoelstellingen van de overheid en de uitkomsten van het sociaal overleg beter op elkaar worden afgestemd, zonder dat we terugvallen op de geleide loonpolitiek van de jaren vijftig. Er ligt een uitnodiging op tafel van de werkgevers die al aanvaard is door het kabinet. Ook het kabinet-Den Uyl vindt dat de drie partijen moeten gaan overleggen over nieuwe doelstellingen op lange termijn en over een meerjarig arbeidsvoorwaardenbeleid.

De werkgeversnota lijkt mij geen basis te bieden voor zo een gesprek. Uitvoering van het meerjarenschema voor de loonontwikkeling, dat de werkgevers in hun nota hebben opgesteld, betekent dat de vakbeweging de eerstkomende vier jaar wordt uitgerangeerd. Zij zou alleen nog kunnen opereren in de uiterst smalle marge van de immateriële zaken die geen geld kosten. De automatische prijscompensatie en de indexeringsmechanismen voor de sociale uitkeringen zouden moeten worden afgeschaft. De reële arbeidskosten zouden jaarlijks met 2,5% moeten achterblijven bij de stijging van de arbeidsproductiviteit. Mocht deze stijging een keer meevallen, dan dient de extra ruimte in de eerste plaats te worden gebruikt om de rendementen van de ondernemingen te vergroten.

De werkgevers willen wel wat ruimte geven voor bijstelling van de lonen, maar dat mag niet automatisch gebeuren. Er zal over onderhandeld moeten worden. In principe moet de loonstijging aan het begin van het contractjaar worden overeengekomen. De onderhandelingen voltrekken zich binnen het nauwe keurslijf van het meerjarenschema voor jaarlijkse verlaging van de reële arbeidskosten en aan de hand van prognoses van het Centraal Planbureau voor de prijs- en produktiviteitsontwikkeling in het komende jaar. Op die manier krijg je een arbeidsvoorwaardenbeleid dat soepeler kan worden aangepast aan de doelstellingen van het sociaal-economisch beleid, omdat het verlost is van het indexeringsautomatisme.

Toch valt niet goed in te denken hoe een meerjarig looncontract het zonder een of andere vorm van loonindexering kan stellen. De werkgevers maken sterk de indruk dat zij een mooi schema hebben bedacht waarmee zij op de beste manier naar zich zelf kunnen toerekenen zonder ook maar iets daarvoor te moeten inleveren. Want niet alleen willen zij elke vorm van inkomensverdeling via de primaire arbeidsvoorwaarden uitsluiten, ook op de z.g. immateriële punten, zoals vermogensaanwasdeling, hervorming van de ondernemings-

Boeken nieuws

John Hicks: Capital and time, a neo-austrian theory. Clarendon Press, Oxford, 1972, 213 blz., \$ 2.75.

Dit is het derde boek, dat Hicks over kapitaaltheorie heeft geschreven. De twee anderen zijn: *Value and capital* (1939) en *Capital and growth* (1965). Het nieuwe boek geeft een alternatieve beschrijving van het productieproces, ingegeven door de moeilijkheden die aan het gebruik van het conventionele reële kapitaalbegrip verbonden zijn, de daaruit voortvloeiende wens dit begrip te vermijden, en voortbouwend op gedachtengangen uit de Oostenrijkse school. Uit deze alternatieve beschrijving kunnen stellingen worden afgeleid die heel veel overeenkomst vertonen met die uit de gebruikelijke literatuur, wat erop zou kunnen wijzen dat modellen waarin het kapitaalbegrip wel wordt gebruikt, niet zozeer bekritiseerd behoeven te worden als van bepaalde zijde gebeurt en dat de uitkomsten ervan niet al bij voorbaat verdacht behoeven te zijn: wellicht kunnen duurzame produktiemiddelen in een beschrijving van het economisch proces worden opgenomen „alsof” ze in een kapitaalgoederenvoorraad kunnen worden uitgedrukt. Overigens levert Hicks' aanpak weer andere moeilijkheden op en pas bij de verdere uitwerking ervan zal de vruchtbaarheid kunnen blijken. Het vermijden van het reële kapitaalbegrip in de gebruikelijke zin en van de produktiefunctie bemoeilijkt waarschijnlijk onevenwichtigheidsanalyses omdat een bezettingsgraad van duurzame produktiemiddelen niet te definiëren is. Ook is nog zeer de vraag of zijn theorie zich leent voor empirische toetsing.

Kapitaalgoederen worden door Hicks opgevat als „fasen in het productieproces” (blz. 5) — een wat wonderlijke omschrijving die verduidelijking be-

hoeft. Bij wijze van stilering worden leveringen van de ene aan de andere bedrijfshuishouding niet als zodanig in de beschouwingen betrokken; een andere vorm van aggregatie dus dan in de gebruikelijke aanpak. Dit is de reden waarom Hicks over een Oostenrijkse theorie spreekt. Het productieproces — op deze wijze gezien als een geheel — wordt beschreven als een tijdsprofiel van twee bij elkaar behorende stromen, één van „inputs” (a_t) en één van „outputs” (b_t), die in de tijd kunnen variëren en waarbij de laatste later begint dan de eerste: er is een constructiefase. De inputs worden uitsluitend als arbeid gezien; dat wordt mogelijk door de genoemde wijze van aggregatie. Dat er sprake is van een stroom „outputs” doet de theorie afwijken van de „oude” Oostenrijkse en wettigt de naam „neo-Oostenrijks”. Later zal blijken dat de aanpak van Hicks het mogelijk maakt meer theoretische constructies uit de 19e eeuw nieuw leven in te blazen. Dit maakt één van de aantrekkelijkheden van het boek uit.

De tijdsprofielen zijn eindig. Hun levensvatbaarheid en hun tijdsduur kunnen bij een gegeven rentestand worden afgeleid uit de bekende voorwaarden:

- de contante waarde van de netto-opbrengsten gedurende de levensduur moet niet negatief zijn;
- op ieder tijdstip vóór het verstrijken van de levensduur moet de contante waarde van de nog resterende netto-opbrengsten, de kapitaalwaarde van het proces, positief zijn, op ieder tijdstip erna negatief.

Bewezen kan worden dat de zo juist genoemde kapitaalwaarden stijgen bij

raad, het verlenen van medezeggenschap aan de werknemers in investeringsbeslissingen, stellen zij zich conservatief en onwrikbaar op. De werkgevers brengen in hun nota eerder de boodschap over dat de verhoudingen in Nederland nu maar eens moeten worden omgedraaid. De vakbeweging heeft lang genoeg de zaken naar haar hand kunnen zetten. Dat is ten koste gegaan van de winstmarges en dat moet nu maar eens uit zijn. Aan hervormingen van de machtsverhoudingen binnen de onderneming valt natuurlijk helemaal niet te denken: het ondernemingsklimaat is door dat

linkse kabinet-Den Uyl al genoeg verpest.

De harde opstelling van de werkgevers mag overigens niet beletten dat er toch een tripartite overleg op gang komt over het sociaal-economisch beleid op middellange termijn. De instrumenten waarmee wij onze overleconomie zo mooi in stand wisten te houden, functioneren niet meer. Dat komt niet alleen door de zogeheten „polarisatie” (van wiens kant eigenlijk?), maar ook omdat het stelsel in eigen tegenstrijdigheden, automatismen en mechanismen is vastgelopen.

A. F. van Zweeden

dalende rentevoet en dalen bij stijgende rentevoet. Hieruit en uit de zo juist genoemde voorwaarden kan worden afgeleid dat de interne rentestand, d.w.z. die rentestand waarvoor de contante waarde van de netto-opbrengsten gelijk is aan nul, uniek is. Om dit in te zien beginnen we met een willekeurige — betrekkelijk lage — rentestand waarvoor de kapitaalwaarde bij het startpunt van het productieproces positief is. Verhoging van de rentestand zal die kapitaalwaarde verlagen en wellicht ook de levensduur. We gaan door met verhoging van de rentestand tot de kapitaalwaarde aan het begin van het productieproces nul is geworden. De rentestand waarvoor dat geldt is de interne rentestand. Aangezien de kapitaalwaarden blijven dalen bij toename van de rentestand kan voor geen enkele hogere waarde de begin kapitaalwaarde opnieuw nul worden. Een heel elegant betoog over een in de literatuur veel besproken gecompliceerd probleem.

De kapitaalwaarde van een proces op een willekeurig moment tussen het begin en het einde van een proces kan op twee manieren worden bepaald: „forward looking” en „backward looking”. In het eerste geval worden de nog te verwachten netto-opbrengsten gedisconteerd naar het tijdstip t . In het tweede geval worden de netto-inputs vóór het tijdstip t naar dat moment geaccumuleerd inclusief de rente. Indien discontering en accumulatie plaatsvinden tegen de interne rentevoet zijn beide kapitaalwaarden aan elkaar gelijk.

Uit het bovenstaande is duidelijk dat bij deze wijze van beschrijven van productieprocessen begrippen een rol spelen die ook te pas komen in de klassieke en neoklassieke aanpak. Het begrip „produktiefunctie” wordt echter niet gebruikt. Het kapitaalbegrip heeft in Hicks' aanpak een inhoud gekregen die het voor zo'n functie onbruikbaar maakt. Het zou in een produktiefunctie niet op deze wijze een waardebegrip moeten zijn, maar gemeten moeten worden als productiecapaciteit.

Begrippen uit de nationale boekhouding kunnen zonder veel moeite op deze benadering van het productieproces worden toegepast tenminste als de „forward looking”-definitie van de kapitaalwaarde van een proces wordt gebruikt. Uit de disconteringsformules volgt dat de winst in ieder proces gelijk is aan de som van investeringen en consumptie verminderd met de lonen. De investeringen zijn hierin gelijkgesteld aan de verandering in de kapitaalwaarde van het productieproces. Macro-economisch gezien kan het analogon hiervan alleen worden gevonden als de discontering wordt uitgevoerd tegen de interne rentestand hetgeen een evenwichtssituatie veronderstelt. Indien de „backward looking”-definitie van de

kapitaalwaarde wordt gebruikt, moet een correctie worden aangebracht voor die productieprocessen die in het verleden terecht gestart zijn, maar nu — op het tijdstip waarop de vergelijking moet worden opgesteld — niet meer aan de voorwaarden voor levensvatbaarheid voldoen. In de „backward looking”-definitie worden ze voor hun oorspronkelijke waarde meegeteld, terwijl ze door de gewijzigde omstandigheden minder waard zijn geworden. De winst is in dit geval geringer dan de rente over het geïnvesteerde vermogen. Hicks' alternatieve manier om productieprocessen te beschrijven brengt dit probleem van de nationale boekhouding: het registreren van vermogensverliezen door gewijzigde marktomstandigheden, duidelijker naar voren dan de gebruikelijke modellen.

Een ander leerstuk uit de economische wetenschap dat in de benadering van Hicks even goed kan worden behandeld — of zelfs beter — is dat van de keuze van de produktietechniek. Uit de disconteringsformule:

$$K_0 = \sum_{t=0}^n q_t (1+r)^{-t} = \sum_{t=0}^n (b_t - w a_t) (1+r)^{-t}$$

waarin q de netto-opbrengsten, w de reële prijs van de input en r de rentestand voorstelt, volgt dat er vele combinaties van w en r zijn waarvoor bij gegeven profielen van inputs en outputs het productieproces levensvatbaar is. Voor een gegeven techniek (een gegeven stel input-output-coëfficiënten) kan deze samenhang tussen w en r worden bepaald. Zo'n samenhang wordt door Hicks een „efficiency-curve” genoemd. Er zijn evenveel efficiency-curven als technieken. De omhullende van de efficiency-curven: „de efficiency-curve van de technologie” geeft voor iedere loonvoet het maximaal te behalen rendement aan en de te kiezen techniek. Met behulp van deze efficiency-curven zoekt Hicks naar de voorwaarden waaronder in zijn benadering reswitching kan voorkomen: het verschijnsel waarover in de kapitaaltheorie zo veel te doen is en dat één van de punten vormt in het kapitaaldebate tussen Cambridge-Engeland en Cambridge-Amerika. Het blijkt dan dat indien de profielen eenvoudig worden gekozen, met vaste input- en output-coëfficiënten en gelijke duur van constructie- en productieperioden, de efficiency-curven elkaar maar eenmaal kunnen snijden waardoor reswitching onmogelijk wordt. Indien constructie- en productieperioden in de verschillende technieken wel verschillen is reswitching mogelijk, maar alleen onder tamelijk extreme veronderstellingen. Een voorbeeld zou kunnen zijn een overgang naar een techniek met een langere constructieperiode en hogere kosten in de productieperiode die echter gecompenseerd worden door lagere

constructiekosten per periode. Hicks concludeert hieruit — overigens in overeenstemming met vroegere uitspraken van Mrs. Robinson — dat reswitching waarschijnlijk niet veel meer dan een curiosum is.

Bij beschrijving van een gehele economie — in tegenstelling dus tot die van afzonderlijke processen — blijken opnieuw thema's uit de gebruikelijke theorie heel goed met deze nieuwe aanpak behandeld te kunnen worden. Bovendien wordt langs die weg nieuw licht op oude kwesties geworpen. Uit de efficiency-curven volgt bij gegeven loonvoet de rentestand en de keuze van de techniek of bij gegeven rentestand de loonvoet en de techniek. Maar hoe wordt — bijv. in het eerste geval — de loonvoet bepaald? Twee mogelijkheden staan open volgens Hicks:

- de loonvoet is exogeen — een Ricardiaanse veronderstelling — en de werkgelegenheid, of algemener het volumesysteem, en de groeivoet worden daaruit afgeleid;
- de groeivoet van de beroepsbevolking is gegeven, het volumesysteem en de ontwikkeling daarvan worden bepaald door de veronderstelling van volledige werkgelegenheid en de loonvoet volgt daaruit.

In beide gevallen zijn aanvullende veronderstellingen nodig over de besparingen om de theorie logisch sluitend te krijgen. Worden deze zaken verder uitgewerkt dan komen alle bekende kortetermijnproblemen van de conjunctuurtheorie aan de orde.

Als de loonvoet exogeen gegeven is en te zamen met de efficiency-curve van de technologie de rentestand en de produktietechniek bepaalt, volgt uit de omvang van de besparingen — als aangenomen wordt dat die volledig gebruikt worden — het aantal nieuw te starten productieprocessen. Om een nieuw productieproces te beginnen is immers nodig dat arbeid wordt ingezet terwijl gedurende de constructieperiode nog geen eindprodukten ter beschikking komen. De lonen in die constructieperiode kunnen dus alleen gefinancierd worden met de besparingen uit het inkomen van de processen die al in het produktiestadium verkeren. Investeren is in de Oostenrijkse benadering het starten van nieuwe processen. De problematiek van het al of niet bestaan van overeenstemming tussen ex-ante-besparingen en investeringen komt in deze benadering tevoorschijn in de vraag hoeveel nieuwe productieprocessen worden gestart. Zelfs als het totale bedrag aan besparingen wordt gebruikt voor het starten van nieuwe productieprocessen is er geen enkele garantie dat het aantal daarvan voldoende is om volledige werkgelegenheid te verkrijgen. Er is trouwens ook geen garantie dat het totaal van de besparingen, en niet meer dan dat, voor het beginnen van nieuwe productieprocessen wordt gebruikt. Er

zou in het kader van de Oostenrijkse theorie een verklaring van het aantal nieuwe starts moeten worden opgesteld. Dat zou het analogon van de investeringstheorie in de klassieke en neoklassieke theorie zijn en even moeilijk. Wat dit betreft geeft Hicks' nieuwe aanpak geen enkel soelaas. Hicks waagt zich hier niet aan in dit boek.

Als de loonvoet als een endogene variabele wordt beschouwd, kan worden nagegaan hoe volledige werkgelegenheid kan worden verregen. Hier ontstaan moeilijkheden omdat nu simultaan rentestand, techniek en loonvoet bepaald moeten worden. Hiervoor zou bekend moeten zijn hoe de loonvoet reageert op veranderingen in de werkloosheid. Uit Hicks' beschrijving van de techniek van het productieproces is die samenhang niet af te leiden. In zijn benadering kan geen grensproduktiviteitstheorie worden opgenomen. Hij heeft een andere loonvoettheorie nodig en hij vindt die in de loonfondstheorie waarin de hoogte van de loonvoet in verband wordt gebracht met de omvang van de besparingen. Bij gegeven besparingen — en die zijn bij Hicks gegeven door de vertragingen in de consumptieve reacties van de winsttrekkers — zullen de vraag naar arbeid en de loonvoet een negatief verband vertonen. Langs deze weg kan Hicks dan verder nagaan op welke wijze de verschillende variabelen in zijn model zich moeten gedragen ten einde volledige werkgelegenheid te verkrijgen: de loonvoet in periode t wordt bepaald door de gegeven besparingen in die periode en het aanbod van arbeid, daarmee kan de techniek en de rentestand worden gekozen uit de door de „efficiency-curve van de technologie” geboden mogelijkheden enz.

Zoals gezegd is het mogelijk met het model van Hicks, toegepast als groei-model, gestage groeipaden af te leiden, net als met de gebruikelijke groei-modellen. Ook de bekende stelling uit de theorie van de optimale groeipaden dat de maximale consumptie per man wordt bereikt als de groeivoet van het systeem gelijk is aan de rentestand, en dus de loonsom gelijk is aan het voor consumptie beschikbare produkt, is terug te vinden.

Voor de echte economische problemen echter is een onderzoek naar de ontwikkeling van het economische proces in situaties waarin evenwicht ontbreekt belangrijker dan dat naar „steady state”-groeipaden. Is de aanpak van Hicks voor dit onderzoek beter geschikt dan de gebruikelijke methoden? Hicks behandelt dit in het deel van het boek dat hij „Traverse” noemt: de overgang van het ene gestage groeipad naar het andere. Hij geeft toe er vooralsnog slechts in geslaagd te zijn enkele aspecten van dit proces te analyseren onder uiterst stringente veronderstellingen. De gebruikelijke theorie is echter nog niet zo erg veel verder. A priori is niet te verwachten dat Hicks veel verder kan

komen omdat door zijn vorm van aggregatie alle intermediaire produkten buiten beschouwing blijven.

Wat wordt wel bereikt? Als wordt uitgegaan van een gestaag groeipad en als op een bepaald moment de „efficiency-curve van de technologie” verschuift zal bij gegeven loonvoet de keuze van de techniek en de rentestand veranderen. Voor de nieuw te kiezen techniek: veranderde input- en output-coëfficiënten — Hicks veronderstelt dat de duur van de onderscheiden fasen niet verandert — kan een index van technische vooruitgang worden gedefinieerd als een gewogen gemiddelde van de evt. kostenbesparing in de constructiefase en die in de productiefase. Uit deze kostenindices kan voor de genoemde index een classificatie worden opgebouwd: „forward- of backward-bias”, al naar gelang de besparing sterker plaatsvindt in de constructie dan wel in de productiefase; sterke of zwakke „bias” al naar gelang eventuele kostenstijgingen in één van de fasen door kostenbesparingen in de andere worden gecompenseerd en neutraal als de besparingen in de twee fasen aan elkaar gelijk zijn.

Voor verschillende van deze mogelijkheden wordt dan nagegaan hoe het aanpassingsproces van de werkgelegenheid en de productie naar een nieuw gestaag groeipad verloopt. De beschouwingen worden dan gecompliceerd en de uitkomsten onzeker: veel nieuwe veronderstellingen moeten worden ingevoerd; de verbale uiteenzettingen, waar Hicks een meester in is, hebben dringend verduidelijking nodig in de vorm van wiskundige afleidingen die dan ook in de bijlagen worden gegeven. Hicks behandelt de zaak weer voor twee afzonderlijke gevallen: het ene met een constante loonvoet en het andere met volledige werkgelegenheid. Zelfs in het geval met de constante loonvoet zijn ingewikkelde beschouwingen nodig waarin de arbeid over de verschillende fasen wordt gerealloceerd, waarbij uiteraard niet vaststaat dat geen werkloosheid zal ontstaan als gevolg van de arbeidsbesparende technische vooruitgang ondanks de veronderstelling dat de toegenomen winstinkomens geheel zullen worden besteed.

Nog gecompliceerder worden de beschouwingen als voor de verschillende mogelijkheden in de boven gegeven classificatie moet worden nagegaan op welke wijze bij endogene loonvorming volledige werkgelegenheid kan worden gehandhaafd. Het zal duidelijk zijn dat hier de beschouwingen in twee delen uiteenvallen: eerst de consequenties van de techniekverandering bij gelijkblijvende loonvoet, daarna de consequenties van de loonvoetveranderingen. Het blijkt mogelijk aan te geven onder welke veronderstellingen de factor arbeid zo tussen de verschillende productiefasen heen en weer kan worden geschoven

dat volledige werkgelegenheid kan worden gehandhaafd zonder conjunctuurschommelingen te laten ontstaan. Als daarna wordt nagegaan welke veranderingen in dit proces optreden als rekening wordt gehouden met de consequenties van de intussen opgetreden veranderingen in de loonvoet komt Hicks tot wat hij noemt een „Principal proposition”, die hij zelfs de belangrijkste van zijn hele boek acht en die inhoudt dat de substitutieprocessen die door de loonvoetveranderingen ontstaan de loonvoetstijging vertragen en daardoor tot grotere hoogte opvoeren dan zonder substitutie zou zijn verkregen. Ook dit verschijnsel is niet onbekend in de meer conventionele theorie en de bijzondere nadruk die op dit fenomeen wordt gelegd komt wat overdreven over.

In twee volgende hoofdstukken probeert Hicks aan te geven wat het loslaten van een aantal nogal sterke veronderstellingen voor consequenties voor zijn uitkomsten zou kunnen hebben. Erg veel levert dat nog niet op. Hicks suggereert echter, vooral in het hoofdstuk „Ways Ahead” dat op dit punt wel meer te bereiken is. Niet aan de orde komt de vraag of langs de door hem gevolgde lijnen empirisch onderzoek mogelijk is. Ik heb daarover sterke twijfels gezien de vereiste aggregatie over de elkaar opvolgende fasen in de bedrijfskolom en de disaggregatie naar eindprodukten. Zijn beschouwingen sluiten niet aan op de structuur van de bestaande statistische informatie.

Het laatste deel van het boek: „Controversy”, bevat drie hoofdstukken die resp. gaan over het meten van de kapitaalgoederenvoorraad, de opbouw van de kapitaalgoederenvoorraad en de productiefunctie. Het eerste van deze hoofdstukken levert niet veel nieuws:

het geeft een overzicht van de bekende moeilijkheden die het meten van de kapitaalgoederenvoorraad oplevert vooral wanneer dat moet gebeuren in constante prijzen. Welke deflator moet worden gekozen: een algemene prijsindex of de prijsindex van kapitaalgoederen; hoe te handelen met kapitaalgoederen waarvan de levensduur ten dele voorbij is enz. In het tweede hoofdstuk van dit deel wordt aangetoond dat in de „Traverse” de waarde van de kapitaalgoederenvoorraad — „backward looking” — kan worden bepaald indien wordt uitgegaan van een constante loonvoet. Gaat men uit van een endogene, variabele loonvoet bij volledige werkgelegenheid dat is de „forward looking”-waarde van de kapitaalgoederenvoorraad niet te bepalen. In de loop van het aanpassingsproces zullen loonvoet en rentestand voortdurend wisselen. Voor de „backward looking”-benadering is het wel mogelijk, als nog een aantal additionele veronderstellingen worden gemaakt. Hierop kan daar niet verder worden ingegaan. Het werd alleen vermeld om te laten blijken hoe zorgvuldig Hicks de resultaten van zijn methode plaatst tegenover de uitkomsten van bestaande theorieën. In het laatste hoofdstuk van dit deel wordt aandacht besteed aan de problemen die samenhangen met het gebruik van productiefuncties.

Voor wie zoekt naar de oplossing van de huidige problemen van onze economie is dit boek geen geschikte lectuur; maar wat wel? Voor degenen die geïnteresseerd zijn in pure theorie en in de continuïteit die blijkbaar in de ontwikkeling van de economische theorie zit, valt er in dit boek veel te genieten.

C. J. van Eijk

Dr. A. D. Voûte en J. F. de Vries Broekman (red.): Natuurbeheer in Nederland. Hand- en leerboek der bestuurswetenschappen, deel 19. Samsom Uitgeverij, Alphen aan den Rijn, 1973, 219 blz., f. 52,50.

„Men kan handboeken samenstellen over tal van zaken van bestuur en administratie, over biologie en landbouwkunde, over wegenbouw en brugconstructie. Maar een handboek is er noch voor het milieubeheer, noch voor het natuurbeheer. Het kan er nog niet zijn, omdat er nog te weinig details zijn onderzocht”. Dit schreef Prof. Dr. D. J. Kuene in de slotbeschouwing van bovengenoemd, in 1973 verschenen, „hand- en leerboek” over natuurbeheer in Nederland dat ik deze zomer ter recensie ontving. Handboek of geen handboek, dat het er is, juich ik toe, want naar mijn mening is het — om het maar meteen te zeggen — een goed en nuttig boek.

Aan het boek hebben, behalve de beide redacteurs, 18 andere deskundigen

medegewerkt 1). In een inleidend hoofdstuk wordt uitvoerig uiteengezet dat en waarom een goed milieubeheer, waarop het natuurbeheer stoelt, niet een soort modegril is, maar een vitale aangelegenheid met als inzet een optimaal gebruik van alle rijkdommen van de biosfeer. In de volgende twee hoofdstukken wordt het natuurbeheer belicht tegen zijn

1) Medewerking hebben verleend: Prof. Dr. J. K. Baars, Mr. M. C. Bloemers, Drs. G. van Esterik, J. A. Eygenraam, Ir. L. P. Flipse, Prof. H. van Genderen, Mr. H. P. Gorter, Dr. J. L. van Haften, Prof. Dr. J. G. ten Houten, Ir. A. P. C. Kerstens, Prof. Dr. D. J. Kuene, Drs. P. Leentvaar, Prof. Dr. M. F. Mörzer Bruyns, C. J. S. Ruiter, Dr. C. W. Stortenbeker, Mr. J. A. J. M. Veraart, Prof. Dr. V. Westhoff, Mr. R. W. J. A. Witte.

natuurwetenschappelijke achtergrond. In het vierde en langste hoofdstuk worden achtereenvolgens besproken: de Wet op de ruimtelijke ordening, de Natuurbeschermingswet, de Onteigningswet, de Natuurschoonwet 1928, de Ruilverkavelingswet 1954, de Ontgrondingenwet, de Jachtwet, de Visserijwet, de Vogelwet, de Boswet, de Bestrijdingsmiddelenwet en de recente milieuwetten. In het vijfde hoofdstuk wordt aandacht geschonken aan de geschiedenis en de organisatie van de natuurbescherming. Daarop volgen vier hoofdstukken, waarin de invloeden aan de orde komen die het natuurbeheer ondervindt van de openluchtrecreatie, de milieuverontreiniging, de landbouw en de gezondheidszorg. Het tiende, en op een na langste, hoofdstuk is geheel gewijd aan de beheersobjecten en hun behandeling. Tot besluit volgt dan nog de reeds genoemde slotbeschouwing, waarin een aantal richtpunten voor het natuurbeheer in het kort wordt opgesomd.

Hoewel het boek, zoals gezegd, is samengesteld uit bijdragen van niet minder dan 20 auteurs, vormt het toch een eenheid. Dat het werk redactioneel bekwaam is gecomponeerd, blijkt behalve uit de opzet zelf bijvoorbeeld uit de vlotte aansluitingen (alleen hoofdstuk VI wordt op blz. 120 een „artikel” genoemd) en uit de duidelijke verwijzingen. Van overlappingsen is dan ook nauwelijks sprake. Als uitdrukking van dit streven naar eenheid zijn de namen van de auteurs niet bij hun bijdragen vermeld, maar in een schema voorin het boek. Men kan dus toch terugvinden door wie elke paragraaf is geschreven.

De ontwikkelingen op het gebied van het milieu- en natuurbeheer voltrekken zich de laatste jaren zo snel dat het boek nu al enige sporen van veroudering vertoont. Ik geef enkele voorbeelden van plaatsen waar de tekst „up to date” zou kunnen worden gebracht:

- In de inleiding wordt aanvankelijk (blz. 3) de leefbaarheid tegenover de economie geplaatst. De tegenstelling die hiertussen wordt gesuggereerd, wordt echter op blz. 21, in de paragraaf „De stem van een econoom” (Hueting), terecht weer uitgewist. Over de relatie welvaart-welzijn is intussen heel wat meer geschreven (óók door Hueting). Het zou goed zijn als dit in een volgende druk duidelijk tot uiting zou komen. De inleiding zou dan tevens, overeenkomstig de rest van het boek, wat strakker kunnen worden opgezet.
- Waar geschreven wordt over de ruimtelijke ordening, wordt ingegaan op de Tweede Nota (blz. 64). Over de Derde Nota wordt nog niet gesproken.
- Aan het eind van par. 6 van hoofdstuk IV, gewijd aan de Ruilverkavelingswet, zou ingegaan moeten worden op de voortgang die wordt gemaakt met de ontwikkeling van „ruilverkaveling”

naar „landinrichting”. Tevens zou daar kunnen worden gewezen op de drie z.g. „groene nota's”.

- Enkele andere paragrafen van het aan de wetgeving gewijde hoofdstuk IV, met name die over de Visserijwet, de Vogelwet en de milieuwetten, zouden kunnen worden aangevuld.
- In hoofdstuk VI over de openluchtrecreatie zou melding kunnen worden gemaakt van de installatie, op 10 september 1975, van de Coördinatiecommissie Openluchtrecreatie door staatssecretaris W. Meijer.
- In hoofdstuk VIII over de landbouw zou, waar in par. 1 de betrekkingen met de natuur worden besproken, nader kunnen worden ingegaan op één van de drie groene nota's, t.w. op de Nota betreffende de relatie landbouw en natuur- en landschapsbehoud.

Al is het boek dan niet meer geheel bij, erg bezwaarlijk is dit niet. Het biedt zoveel waardevols — het boek staat werkelijk propvol nuttige informatie — dat zeker al diegenen, die zich rechtstreeks bezighouden met de zorg voor ons leefmilieu, het zouden moeten lezen. Hun kennis van en inzicht in het natuurgebeuren, onmisbaar voor een verantwoord omgaan met de natuur, kunnen er zeer door worden vergroot. Aan die kennis, en trouwens ook aan het gewenste inzicht, ontbrak een dertig jaar

geleden nog heel wat, afgaande op o.a. de volgende verzuchting:

„Al hebben de Verkade-albums en hun dikwijls zeer verdienstelijke navolgers miljarden gekleurde afbeeldingen van Nederlandsche planten, dieren en landschappen uitgestrooid over ons volk, toch is er van de tien Hollanders nog niet één, die een eik van een beuk kan onderscheiden . . .”.

Wie dit schreef? Niemand anders dan de grote Thijsse zelf. Ik kwam deze regels, een van de weinige in mineur gestelde uitspraken van de onbekommerde Thijsse, tegen in een na zijn overlijden (1945) verschenen geschrift 2). Is sindsdien het inzicht in de fundamentele betekenis van de natuur voor de mens zó gemeengoed geworden, dat eenieder de natuurbeschermingsgedachte onvoorwaardelijk en in haar volle omvang ahangt, zodat kortweg gesteld mag worden, zoals in het hier besproken boek op blz. 4 is gedaan: „Wat eens voor velen als idealistisch gezemel gold, wordt thans reeds *algemeen* als simpele noodzaak begrepen?” (cursivering van mij, d.W.). Ik betwijfel het. Mede daarom wens ik het boek vele drukken in grote oplagen toe.

d.W.

2) Dr. Jac. P. Thijsse, *Natuurbescherming en landschapsverzorging in Nederland*, Wereldbibliotheek, Amsterdam, 1946, blz. 89.

Dr. H. M. de Lange: Werkelijkheid en hoop. Nieuwe dimensies van een verantwoordelijke wereldmaatschappij. Serie Oekumene, jrg. 6, nr. 4, Bosch en Keuning NV, Baarn, 1975, 114 blz., f. 8,90.

Dit nieuwe boek van De Lange heeft ten doel een „overzicht te geven van het werk van de afdeling Kerk en Samenleving van de Wereldraad van Kerken zoals dit zich heeft ontwikkeld na de in 1968 gehouden Assemblee te Uppsala” (blz. 5). Voor deze moeite komt de schrijver grote erkentelijkheid toe; deze informatie komt goed van pas (en is uitstekend op tijd) in verband met de thans gehouden Assemblee van de Wereldraad te Nairobi. Met name wordt verslag gedaan van het in 1969 gestarte studieproject: „The Future of Man and Society in a World of Science-Based Technology”, waarin het gaat om natuurwetenschappelijke en, in verband daarmee, sinds 1971 ook economische vraagstukken. Op deze laatste gaat de auteur vanuit zijn eigen vakwetenschap uitvoerig in.

Vragen roept een boek als dit natuurlijk op vele plaatsen op: dat kan ook niet anders dan de bedoeling zijn. Ik veroorloof mij enkele. De economisch-theoretische benaderingswijze is traditioneel. Ontwikkeling is eerder een zaak van hoeveelheden goederen en de verdeling daarvan, dan van organisatie van

de besluitvorming in de produktie; wel komt de „appropriate technology” ter sprake. De vraag is of alleen de plaatsbepaling van de economische groei tussen „social justice” en „self-reliance” aan de orde is, en niet het begrip zelf moet worden getoetst en onderzocht op zijn ideologische gehalte.

Wetenschap en christelijk geloof moeten samengaan, stelt de schrijver. Maar moet ook niet juist de *innerlijke* verbinding tussen die twee tot probleem worden gemaakt? Op de achtergrond van de gegeven beschouwingen over en naar aanleiding van de oecumenische studies die hebben plaatsgehad staat de idee van een door de politiek in te richten, in wezen homogene en harmonieuze maatschappij, die slechts schijnt te wachten op „redelijkheid en logica” (blz. 126), naast „zakelijke informatie” en „intensivering van de motivatie” (blz. 36). Bij zijn veroordeling van het marxisme wijst De Lange terecht op het begrip *schuld* (blz. 9). Het conflict tussen christendom en kapitalisme acht hij „meer pragmatisch dan ideologisch” (blz. 10). Interessant zou het in dit verband geweest zijn als hij iets meer zou

hebben gezegd over zijn instemming met enerzijds de afwijzing van de „communistiche belofte van wat neerkomt op een volledige verlossing van de mens in de geschiedenis” (blz. 8) en anderzijds met de uitspraak van Buber die gelooft „in een nieuwe wereld op deze aarde” (blz. 24).

Deze enkele kritische opmerking mag echter gezien worden als enigszins plichtmatig op deze plaats; ik noteer haar in de marge. Het boek zij gaarne aanbevolen. De schrijver is door zijn kennis en actieve ervaring als weinigen in staat op dit terrein de wegwijzer te zijn. Jammer is dat de uitgever een zaak- en vooral naamregister achterwege liet; in dit boek staan echter nu wel eens een keer de voetnoten waar zij horen: aan de voet van de bladzijde waarop zij noten zijn.

R. L. Haan

Nieuwe inrichtingsschets voor het Grevelingenbekken 1975. Deel A: de inrichting, deel B: de inventarisatie, deel C: bijlagen (separaat), Lelystad, 1975.

Sinds het verschijnen van de nota: *De inrichting van het Grevelingenbekken* van de Commissie Inrichting Deltawateren in 1969 is in de ruimtelijke ordening, vooral door de milieubewustwording, het accent verlegd naar het natuurbehoud en is het recreatiebeleid meer en meer gericht op het situeren van de intensieve dagrecreatie in de nabijheid van de bevolkingsconcentraties. Zo werd ook steeds duidelijker dat de inrichting van het Grevelingenbekken een herbezinning behoefde. Het initiatief hiertoe werd in het voorjaar van 1973 genomen door de Stuurgroep Inrichting Grevelingenbekken. Deze stuurgroep stelde een werkgroep in, met als taak na te gaan in hoeverre genoemde nota nog paste in de huidige inzichten en zo nodig aan te geven welke wijzigingen noodzakelijk zouden zijn. Als resultaat van de werkgroep kwam een 199 blz. plus 88 bijlagen tellende „Nieuwe inrichtingsschets” uit de bus. De inhoud van dit rapport is samengesteld door een studiegroep, bestaande uit: Prof. Ir. W. A. Segeren, Ing. J. H. Brinkman, Ir. H. van Dord, Ir. K. S. Feitsma, Ing. J. J. v.d. Hoef, Dr. T. Reitsma, Drs., H. L. F. Saeyns, Drs. J. Smittenberg, Ir. D. Stiemer, Ir. L. Tigelaar en Ing. M. Zijlstra. Incidenteel is medewerking verleend door Ir. F. N. Zwart en Ir. L. W. Walgemoed. De berekeningen zijn gemaakt door G. G. Boers en Ing. P. Nagtegaal. Het rapport is niet alleen geïllustreerd met behulp van de gebruikelijke foto's, maar het bevat ook fraaie tekeningen van J. de Vries, student bouwkunde, T.H. Delft.

Voor boeken op het gebied van economie, sociologie, recht, medicijnen en techniek:

**WETENSCHAPPELIJKE BOEKHANDEL
ROTTERDAM B.V.**

Waarin opgenomen:
De Wester Boekhandel
Stamboekhandel Rotterdam

Rochussenstraat 223, Rotterdam 3003
Tel. (010) 76 11 88

Vestiging in de Erasmus Universiteit, Complex Woudestein. Tel. (010) 14 55 11, toestel 31 15.

(I.M.)

Mr. N. van Lingen: Auteursrecht in hoofdlijnen. Tjeenk Willink BV, Groningen, 1975, 168 blz., f. 24.

Dit boek is bestemd voor hen die uit hoofde van hun beroep of bedrijf, als auteur of als gebruiker van beschermd materiaal, geconfronteerd worden met het auteursrecht zonder precies te weten wat het inhoudt. Het doel is primair aan niet-juristen enig inzicht te verschaffen in de aard en de werking van het auteursrecht en in de wettelijke regeling ervan. De Auteurswet 1912, zoals die in 1972 ingrijpend werd gewijzigd en in 1974 werd aangevuld met kopieer-materiaal, is hierbij als uitgangspunt genomen. Dat bracht een zekere didactische opzet met zich mee, waardoor het boek ook bruikbaar lijkt te zijn voor degenen die het auteursrecht systematisch willen bestuderen. Om een snelle oriëntatie te bevorderen zijn door het gehele werk in de kantlijn trefwoorden opgenomen.

Dr. P. C. van den Noort (red.): Beschouwingen over het Nederlandse landbouwbeleid. Een overzicht van wetenschappelijke artikelen in de periode 1945-1975. Deel I, II en III. Landbouwhogeschool, Vakgroep Algemene Agrarische Economie, Wageningen, 1975, resp. 204 blz., 192 blz. en 232 blz.

Dr. Van den Noort heeft een aantal na de tweede wereldoorlog verschenen artikelen op het gebied van de agrarische economie verzameld en in drie delen doen bundelen. Deel I: Het structuurbeleid, bevat 24 beschouwingen, waarvan 15 afkomstig uit *ESB*. Deel II: Landbouw en economische integratie, telt 20 artikelen, waarvan 13 uit *ESB* en Deel III: Landbouw en protectie, bestaat uit 33 artikelen, waarvan 15 uit *ESB*. De bundels, die van een inhoudsopgave en van een auteurs- en zakenregister zijn voorzien, zijn bedoeld als studiemateriaal voor studenten.

Het Midden- en Kleinbedrijf. AMRO-pocket, 1975, 57 blz.

Geeft informatie over de financiële aspecten van de bedrijfsvoering. In dit boekje ligt het accent op de bedrijfsfinanciering, terwijl tevens aandacht

wordt geschonken aan de verzekering van bedrijfsrisico's, de fiscus en de rechtsvorm van de onderneming. Er worden praktijkvoorbeelden gegeven van financiering in de detailhandel, horeca, industrie, ambacht en de agrarische sector, waarin de AMRO-bank een belangrijke rol speelt. Het boekje is kosteloos te verkrijgen bij de AMRO-bank, Blaak 40, Rotterdam.

Jean Dominique Warnier: Logische opbouw van programma's. Stenfert Kroese BV, Leiden, 1975, 172 blz., f. 35.

De auteur, ingenieur bij Honeywell Bull, levert met dit boek een bijdrage tot de ontwikkeling van een deugdelijke methodologie voor de analyse en de oplossing en de documentering van informaticaproblemen. Het boek, uitgegeven onder auspiciën van IBI-ICC is als volgt ingedeeld. Deel I, De structuur van gegevens en van programma's, bevat paragrafen over hiërarchische organisatie, herhalingsstructuur, instructies in een programma, wisselstructuur en samengestelde structuren. Deel II, De optimalisering van programma's; bewerkingsfasen, handelt over: gegevens met samengestelde wisselstructuur en programma's in bouwstructuur, samengestelde wisselstructuren in het programma, gekoppelde beslissingstabellen en bewerkingsfasen. Verscheen oorspronkelijk in Frankrijk onder de titel: *Precis de logique informatique: les procédures de traitement et leurs données.*

H. Barnstein: De valutamarkt. Serie bank- en effectenbedrijf, nr. 5, Kluwer, NIBE, 1975, 64 blz., f. 7,50.

Dit boekje beoogt inzicht te geven in het gehele valutagebeuren. Om te beginnen wordt de historische ontwikkeling van de valutamarkt weergegeven en komt het begrip arbitrage aan de orde. Hierbij wordt tevens uiteengezet hoe een arbitrage-afdeling is ingericht. Verder worden de Eurodollarmarkt en de voornaamste goudmarkten, die nauw verbonden zijn aan het valuta-begeuren, behandeld. Doel van het boekje is de niet-ingewijden in staat te stellen een beeld te kunnen vormen van wat er zich op een valutamarkt afspeelt.

Geachte managers, directeuren, chefs
en alle andere leidinggevendenden

Studiecentrum NOVI heeft nu 'n computerkursus, speciaal voor u

In de informatika-wetenschap speelt de computer een belangrijke rol. Op dit informatika-gebied is er een befaamd instituut. Dat is Studiecentrum NOVI. Het is een stichting en heeft dus geen winstoogmerk. Bij de vele taken van Studiecentrum NOVI hoort het opleiden van informatika-deskundigen. Vast en zeker werden dan ook velen van de computerspecialisten in uw bedrijf of van uw computer-servicebureau door Studiecentrum NOVI opgeleid.

Maar het opleidingspakket van Studiecentrum NOVI is sinds kort uitgebreid. Met speciale kursussen voor leidinggevendenden. Om u in staat te stellen nog beter leiding te geven aan uw bedrijf. Deze kursussen gaan niet te diep in op de techniek, maar geven u snel dat informatika-inzicht dat u nodig heeft voor uw functie. Studiecentrum NOVI leert u onder andere de computer-mogelijkheden uit te buiten en de vrijgekomen gegevens beter te interpreteren. U heeft de keuze uit de volgende mogelijkheden:

„management en automatisering” (3 dagen)
„gebruiker van informatiesystemen” (2 weken).

Als u nu onze afdeling voorlichting belt dan krijgt u onmiddellijk advies omtrent de kursus die op uw functie en op uw branche is afgestemd. U kunt ook onderstaande bon invullen. Dan heeft u overmorgen uitgebreide dokumentatie in huis.

BON
voor vrijblijvende informatie

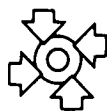
Naam:

Straat:

Plaats:

Zenden naar: Studiecentrum NOVI, Postbus 6246,
Amsterdam.

Studiecentrum NOVI
Stadhouderskade 6
Amsterdam
Telefoon: 020-16 56 66

Stichting
Het Nederlands Studiecentrum
voor Informatica

